

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanda aqrar sferada qiymətlərin formalaşması və dövlət
tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Həsənova Nərmin Mehdixan

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos.Əhmədov Fəriz Saleh

_____ (imza)

“ ___ ” _____ 20__ - cu il

**“Azərbaycanda aqrar sferada qiymətlərin formalaşması və dövlət
tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənova Nərmin Mehdixan

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Qiymətləndirmə

Qrup 40

Magistrant

Həsənova Nərmin Mehdixan

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d.,b.m. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d.,b.m. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2019

Formation of prices in the agrarian sphere in Azerbaijan and improvement of state regulation mechanism

Summary

The urgency of the research. The development of agrarian sector seems to be more realistic in terms of ensuring food security, increasing employment, moving from import to export-oriented economy, preventing urbanization and increasing the socio-economic development of the regions at the expense of this field.

Purpose and tasks of the research. The purpose of the research is to explore ways to increase employment level in the agrarian sector, to study its economic results and at the same time ensure the development of all agrarian structures. For this purpose, some tasks have been set.

Research methods: analysis, qualitative and quantitative methods, comparative analysis, systematic approach, observation, questionnaires, and etc.

Information base of the research: various literatures, articles, scientific studies, numerous internet resources and legal acts which are legally defined by the legislation.

Research restrictions. The lack of access to current statistical results regarding the agrarian sector in the research process and the lack of indications on the level of implementation of the Strategic Road Map have created restrictions.

The results of the research. The working population in the agrarian sector is less capable of economic growth than its own and in order to mobilize productive forces and increase the interest of entrepreneurs in this area, access to domestic and foreign markets should be encouraged.

Scientific-practical significance of the results. The results are sufficient for agrarian sector entities, and the analysis of various types of products will help entrepreneurs to choose which ones are more profitable and less costly.

Key words: employment, development, economy, agriculture.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul
ASK	Aqrar sənaye kompleksi
KT	kənd təsərrüfatı
Aİ	Avropa İttifaqı

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ.....	7
I Fəsil	AQRAR SFERADA QIYMƏT MEXANİZMİ VƏ QIYMƏT ƏMƏLƏGƏLMƏNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI ...	10
1.1.	Aqrar sahədə əmtəə və qiymətlərin əmələ gəlməsinin əsas amilləri və prinsipləri	10
1.2.	Kənd təsərrüfatında tətbiq olunan qiymət sistemi	16
1.3.	İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahədə qiymət əmələ gəlmə təcrübəsi və onun ölkəmiz üçün təcrübi əhəmiyyəti	21
II Fəsil	AZƏRBAYCANDA AQRAR SFERADA MÖVCUD QIYMƏT DİNAMİKASININ TƏHLİLİ	28
2.1.	Bazar prinsiplərinə əsaslanana aqrar sferada müasir dövrdə mövcud qiymət tendensiyası	28
2.2.	Aqrara məhsulun qiymət dinamikasına təsir göstərən ümumi və spesifik amillər	34
2.3.	Respublikamızda idxal-ixrac edilən mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymət göstəricilərinin təhlili	41
III Fəsil	AQRAR SAHƏNİN TƏNZİMLƏMƏSİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QIYMƏT MEXANİZMİNDƏN İSTİFADƏNİN EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ	48
3.1.	Aqrar iqtisadiyyatda mənfəətliliyin artırılmasında qiymətlər üzrə nisbətə təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	48
3.2.	Aqrar iqtisadiyyatın inkişafı məqsədi ilə dövlətin qiymətləri tənzimləməsi istiqamətləri	57
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	70
	Cədvəllərin siyahısı	73
	Şəkillərin siyahısı	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Aqrar sahənin davamlı inkişafında qiymət mexanizmi ölkənin milli strateji maraqlarının qorunması baxımından da mühüm makroiqtisadi səciyyə daşıyır. Bununla belə, bazar özünütənzimləmə mexanizminin əsas tərkib elementi kimi özünü göstərən qiymət adətən İqtisadi konyunkturun təsirinə uğrayır ki, nəticədə bu da davamlı tərəqqidə tərəddüdlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Qiymət mexanizmi makroiqtisadi çərçivədə ölkənin milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, eyni zamanda da mikro səviyyədə bütün əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin çoxalmasında vacib faktor kimi özünü göstərir. Bu nöqteyi-nəzərdən qiymət əlaqələrinin tənzimlənməsi, onun aqrar əmtəə istehsalçıların, o cümlədən istehlakçıların maraqları baxımından təkmilləşdirilməsi aqrar sahənin davamlı tərəqqisinin də mühüm rola malikdir. Xüsusilə, iqtisadiyyatın liberallaşdırıldığı və qloballaşma proseslərinin genişləndiyi şəraitdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının qiymət mexanizminin inkişaf etdirilməsi aqrar məhsullar istehsalının stimullaşdırılmasında və o cümlədən daxili ərzaq bazarının qorunmasında əsas istiqamət kimi özünü göstərir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə vəziyyəti. Aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi, bu sahədə qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı istər keçmiş təsərrüfatçılıq sistemində, istərsə də keçid dövründə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır ki, bu da böyük elmi və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Mövzuya dair elmi-praktiki xarakterli tədqiqatlar və araşdırmalar E.S.Hendriksen, M.F.Van Breda, Ç.T.Xornqren, M.İ.Pilipenko, V.V.Kaçalın, V.F.Paliy, V.V.Patrov, A.D.Şeremet, M.A.Vaxruşına, L.Z.Şneydman, T.N.Malkova və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə bu sahədə əhəmiyyətli tədqiqat işi nəzəri-metodoloji və elmi-praktiki əsaslarla E.O.Cəfərov tərəfindən, o cümlədən nəzəri-metodoloji əsaslarla S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, S.M.Süleymanov, elmi-praktiki əsaslarla S.M.Qasimov tərəfindən aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi aqrar sahədə davamlı inkişafın qiymət mexanizmi və omm elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirməkdən, aqrar sahənin davamlı inkişafında qiymət mexanizminin mövcud durumunu

qiymətləndirməkdən və qiymət mexanizminin tənzimlənməsi ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış təcrübi əhəmiyyətli təkidlər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- aqrar sahədə qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin rolu araşdırılmış, qiymət siyasətinin prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir;

- aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin olunmasında qiymət disparitetinin aradan qaldırılması yolları tədqiq edilmiş və müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının Kənd təsərrüfatı, predmetini aqrar sahənin qiymət mexanizmi ilə bağlı məsələlər təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində respublika və xarici ölkə iqtisadçılarının kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı ilə bağlı elmi tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qiymət mexanizmi ilə bağlı qəbul etdiyi hüquqi- normativ aktlar istifadə edilmişdir. Dissertasiya işində müşahidə, müqayisə, təhlil, dinamika, sintez, iqtisadi-statistik və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Mövzu üzrə problemin öyrənilməsi, tədqiqi, təhlili və ümumiyyətlə işlənilib hazırlanmasında faktiki və rəqəm informasiyası mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları və statistik, məcmuələrinə, digər əlaqədar dövlət təşkilatlarının və beynəlxalq qurumların material, hesabat və sənədlərinə, həmçinin internet şəbəkəsində müvafiq iqtisadi inkişaf göstəriciləri üzrə informasiya bazasına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat prosesində aqrar sahə üzrə son bir ilin statistik nəticələrinə əlçatanlığın zəif olması və Strateji Yol Xəritəsinin icra prosesinin hansı səviyyədə olması ilə bağlı göstəricilərin olmaması məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Aqrar sahənin inkişafı və qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən müvafiq qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsində və məqsədli proqramların tərtib edilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, səkkiz yarımfəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 74 səhifə həcmindədir.

I Fəsil AQRAR SFERADA QIYMƏT MEXANİZMİ VƏ QIYMƏT ƏMƏLƏGƏLMƏNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Aqrar sahədə əmtəə və qiymətlərin əmələ gəlməsinin əsas amilləri və prinsipləri

Qiymət mühüm iqtisadi rıçaqlardan biri olub, onun iqtisadi mexanizmin yaranmasında xüsusi rol oynayır. Onun vasitəsilə istehsalçı və istehlakçı, müəssisələrdə dövlət, dövlətlə əhali, müəssisələrlə icraçılar, müəssisə ilə müəssisə arasında iqtisadi əlaqələr yaranır və tərəqqi edir. Əmtəə-pul münasibətlərinin olduğu hər bir cəmiyyətdə sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas atributlarından biri də qiymət və onun elmi əsaslarla doğru şəkildə müəyyən edilməsi və səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasıdır. Vurğulamaq olar ki, qiymət elə bir iqtisadi anlayışdır ki, onun formalaşmasının əhəmiyyətinin əsaslandırılmasının sübuta heç də ehtiyacı yoxdur. Qiymət məhsulların alqı-satqısından başqa, bölgü, mübadilə, istehsal və istehlak da daxil olmaqla, tam şəkildə iqtisadi prosesləri nizamlayır.

Qiymət həm də cəmiyyətdə olan və yeni yaradılmaqda olan funksiyaları, iqtisadiyyatda fərdi ailə, o cümlədən müəssisə, sahə, ərazi və ölkə səviyyəsində təsir gücünə sahibdir. İqtisadi qanunların fəaliyyəti qiymətin yaranması prosesinin əsası olub, qanunun təsiri ilə formalaşır. Qiymət sisteminin bu formada on qanunu və iqtisadi qənaət qanunu götürmüşdür. Məhsuldar qüvvələrin tərəqqisi əməyin nəticələrinin faydalılığının artmasına, iş vaxtı məsrəflərinin hər vahidinə düşən istehlak dəyərinin çoxalması ilə nəticələnir. Sözügedən iqtisadi qanunların fəaliyyəti dəyərin yaranması prosesinin əsası hesab edilir. Qiymətin bazası qeyd olunan qanunların təsiri ilə formalaşır. Ancaq başqa amillərdə öz təsirini göstərir. Bu qanunlardan tələb və təklif qanunu, bazarın inhisarlaşması, pul tədavülü qanunu, dövlətin fiksal siyasəti, istehsaldan kənar, ancaq qiyməti formalaşdıran və s. (Axundov Ş.Ə., 2011: s.258).

Bazar münasibətlərinin əsas fərqi qiymətlərin real şəkildə qurulması prosesi istehsal sahəsində yox, tədavül, məhsulun gerçəkləşdirilməsi sahəsində, yəni, tələb və təklifin təsiri ilə gedir. Qiymət vasitəsilə əmtəələrin ərşəyə gətirilməsinə nə

qədər əmək, material, ümumiləşdirici məmulat işlədilər bilər yaxud sərf edilmişdir. Sonda qiymət ancaq ümumi əmtəə istehsalı və tədavülü məsrəflərinin miqdarını yox, eyni zamanda mənfəətin ölçüsünü təyin edir. Qiymətin əsas funksiyalarından biri stimullaşdırıcı xarakterli olmasıdır. Qiymət vasitəsilə elmi-texniki inkişafı, resurs xərclərinə qənaəti, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, istehsal və istehlak quruluşlarının dəyişdirilməsini sürətləndirmək və ya ləngitmək mümkündür.

Bir qrup iqtisadçılar o cümlədən, L.Y.Boqdanov, A.Y.Boqomolov və başqaları davamlı inkişafı və qiymət mexanizmi daha çox iqtisadi təhlükəsizlik aspektində xarakterizə etməyə cəhd edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, bu sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsinin zəruriliyi, eləcə də prioritet rolu daha çox sosial-iqtisadi aspektlərlə bağlıdır .

Yanovskinin fikrincə, qiymətlər ölkədaxili gəlirin yığım və sosial kapitalları, ölkə əhalisinin sosial qrupları arasında paylaşdırılması və ikinci dəfə paylaşdırılmasında iştirak edirlər. Bu funksiya vasitəsilə cəmiyyətin sosial vəzifələri icra edilir. Qiymətlər həyata keçirdiyi funksiyalara və münasibətlərinə əsasən 2 hissəyə bölünür.

I hissə məbləğin özünü, onun növlərini, quruluşunu, tutumunu və dəyişmə dinamikasını bildirir.

II hissə isə qiymətin yaranmasını və onun təkmilləşdirilərək formalaşmasını bildirir.

Qiymət sisteminin əmələ gəlməsinin bazar prinsipləri belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, «Qiymət əmtəələrin» maddi nemətlər və xidmətlərin mübadiləsi zamanı özünü göstərən dəyərini əks etdirir». Bu fikri 2 cür təhlil etmək olar:

1. əmtəələrin qiyməti faydalılıq və səmərəliliklə birbaşa əlaqələndirilirsə o istehlak obyektı olaraq təhlil edilir.
2. dəyərin iqtisadi mahiyyətinin mübadilə şəraitində özünü göstərdiyi müəyyən edilir. Yəni, bazar və alqı-satqı prosesi olmadan dəyər mövzusunda söz açmaq qeyri-mümkündür və qiymətləri ancaq bazar təyin edə bilər.

Aqrar bazara keçidlə bağlı qiymət sistemi dəyişikliyə məruz qalmış və yeni qiymət sistemi yaranmağa başlamışdır. Müasir iqtisadi mühitə müvafiq qiymət sisteminin yaranması hələlik bitməsə də bazar əlaqələrinin özəlliyini göstərir və istehlakçılar və istehsalçılar arasında alqı-satqının baş verməsinə şərait yaradır. Ancaq qiymətlərin yaranmasında olan bu sərbəstlik özlüyündə müxtəlif qiymət növləri arasındakı əlaqəni təmin etmir. Bu səbəbdən də qiymət sisteminin yaradılması üçün məqsədyönlü işlər həyata keçirilməli, sərbəst qiymət yaranması nəzərə alınmaqla müasir və münasib qiymət sistemi mexanizminin yaradılması məsələsi həll edilməlidir.

Aqrar sektorda qiymət əmələgəlmənin metodoloji əsaslarının vacib komponenti qiymət əmələgəlmənin prinsipləridir. Vurğulamaq olar ki, aqrar bazarın sektorlar üzrə yaranmayan dəyərlər istehsalın çoxaldılması sektorunda stimullaşdırıcı təsiri öz həllini hələki tam tapmamışdır. Vurğulamaq lazımdır ki, bazar əlaqələrinə keçidlə bağlı olaraq əmtəəlik məhsulların qiymət əmələgəlməsi və onun metodoloji əsasları bir çox dəyişikliklərə uğramışdır. Bu mürəkkəb iqtisadi sistemdə qiymət əmələgəlmənin metodoloji əsasları tam formalaşmamışdır.

L.H.İbrahimovun fikrincə qiymətin əmələ gəlməsinin metodologiyası, qiymət əmələgəlməsinin ümumi qaydaları, prinsipləri və üsullarının toplusudur. Buraya: qiymətəmələgəlmənin konsepsiyası; qiymətlərin təyin edilməsi və əsaslandırılması; qiymət sisteminin yaradılması və qiymət əmələgəlməsinin idarə edilməsi daxildir. Müasir iqtisadi mühit üçün dəyərlərin metodoloji əsasları hazırlanarkən metodologiya ilə metodika bir-birindən fərqlənməlidir (Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti. Azərbaycanın Milli İndikativ Proqramı, 2011-2013: s.36).

Qiymətəmələgəlmənin metodologiyası köməyi ilə əsasən onun strategiyası tərtib edilir, metodika ilə həmin strategiyanın gerçəkləşdirilməsi zamanı bir komponent kimi özünü göstərir və özündə konkret tövsiyə və vəsaitləri ehtiva edir.

Əmtəəlik məhsulların qiymətlərinin müvafiq prinsipi ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrinin tərəqqisi və həll edilməsi vacib əhəmiyyət daşıyan sosial problemlərlə əlaqədardır. Bu zaman qiymətlərdən məqsədli olaraq istifadə

edilməklə ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyacının tam şəkildə ödənilməsi qayğısına qalmır və daha önəmli sayılan istehsal sahələrinin tərəqqisini təmin edir.

Bu metodologiyanın vacib məsələlərindən biri də əmtəlik məhsullar dəyərlərinin səviyyələrinin təşkil edilməsinin uyğun şəkildə idarə edilməsidir. Bu sahədə istifadə edilən maddi-texniki alətlərin qiymətlərinin dəyişdiyi bir mühitdə bu məsələyə xüsusilə fikir verilməlidir. Qiymət əmələgəlmənin metodoloji əsaslarının vacib mövzularından biri dəyər sistemi və onun quruluşunun doğru şəkildə formalaşdırılmasıdır. Müasir dövrdə dəyər sistemi və onun tərkibinin təşəkkül tapması, dəyər sisteminin komponentlərini bir-biri ilə əlaqəliliyinin təmin edilməsi təxirəsalınmaz vəzifələr sırasına aiddir. Çünki, dəyər sistemini yaratmadan və dəyərlərin işləmə mexanizmini tərtib etmədən tam şəkildə aqrar sektora daxil olan sektorların yüksək tempə tərəqqisini təmin etmək qeyri-mümkündür.

Bazar münasibətlərində ayrı-ayrı qiymət növlərindən istifadə edilməlidir və bu qiymətlər bazar tədqiqatlarının əsas obyektlərindən olmalıdır. Əmtəlik məhsullarının alıcı ilə satıcı əlaqələrini xarakterizə edən əsas qiymətlər kimi aşağıdakılar özünü göstərir:

- müstəqil və ya saziş qiymətləri;
- topdansatış qiymətləri;
- müqayisəli qiymətlər;
- tənzimlənən qiymətlər;
- tədarük qiymətləri.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin vacib atributlarından biri reallaşmada sərbəst qiymətlərə keçid hesab ediliir. Müstəqil qiymətlər məcmu qiymət mexanizminin bir istiqaməti, eyni zamanda da əsas rolu olmaq şərti ilə azad rəqabət üzrə təşəkkül tapmalı və qiymət qanununun tələblərini yerinə yetirməyin dəqiq təzahür şəkli olmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən ictimai-zəruri əmək sərfi məcmu qiymətdəyənin, həmçinin müqavilə qiymətlərinin əsası olmalıdır. Ancaq bu şəraitdə qiymətlər gerçək ola bilir və bununla yanaşı ictimai iqtisadi tərəqqiyə pozitiv təsir göstərə

bilər. İqtisadi baxımdan azadlıq və azad rəqabət üzrə mövcud olan saziş məbləğlərinin səviyyəsi məhsulun bütöv maya dəyəri və yenidən istehsalı gerçəkləşdirmək üçün şirkət və əmək qruplarının üstünlüyü əsasında müəyyən edilməlidir. Bu yeni iqtisadi əlaqələrin yaranmasında və istehsalın idarə olunmasında əsas şərtlərdən biridir. Müqavilə qiymətləri köməyi ilə əmtəə mübadiləsi müəssisələr arasında iqtisadi inteqrasiyanın artması və ölkə aqrar-sənaye kompleksinin vahid bir orqanizm kimi fəaliyyət göstərməsinin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Hesab edirik ki, aqrar iqtisadiyyatın aşağı temple tərəqqisinin mühüm səbəblərindən biri elə dəyər mexanizminin öz elmi əsasından ayrı düşməsi, həqiqi vəziyyəti doğru şəkildə ifadə etməməsi, cəldliyin və stimül verəcək xarakterin olmaması və beləliklə iqtisadi və sosial tərəqqiyə düzgün təsir edə bilməməsidir.

Topdansatış məbləğləri, özlərinin əmtəələrini topdansatış ticarət ilə maraqlanan sifarişçilərlə, şirkətlərlə, qurumlarla və s. həyata keçirən istehsalçılarla müştərilər arasında satış prosesində ortaya çıxır. Bununla yanaşı, topdansatış qiymətlərinə şirkət və müəssisələrin öz məhsullarını böyük partiyalarla pərakəndə satış ticarəti şirkətlərində həyata keçirdiyi qiymətlər aiddir. Pərakəndə satış qiymətləri topdansatış qiymətləri və topdansatış şirlətləri tərəfindən qazanılan qiymətlərdir. Müəyyən müəssisənin topdansatış məbləğlərinə ticarət əlavəsi edilməklə tədavül xərclər örtülür, həmçinin, pərakəndə satış müəssisələri tərəfindən mənfəət qazanılır. Təminatlı və ya mübadilə dəyərləri dövlət kapitallarına kənd təsərrüfatı mallarının alışında tətbiq edilməlidir. Meydana gələn bu kapitallar kənd təsərrüfatı istehsalının qaydaya salınmasında, aqrar istehsalın müxtəlif çeşidləri içərisində mühüm nisbətlərin yaradılmasında vacib iqtisadi alət kimi istifadə edilir. Qeyd edilən qiymət növləri ilə bərabər bazar iqtisadiyyatında aşağıdakı qiymətlərdən də çox istifadə edilir: transfer; bazis; dünya; məlumat; girov. Dünya qiymətlərindən əsasən məhsulların idxalı və ixrac edilməsi üçün istifadə olunur. Bazar əlaqələrinə, açıq iqtisadi sistemə keçid edilməsi ilə bağlı olaraq AR-nın iqtisadiyyatında dünya qiymətlərinin tətbiqində artım müşahidə edilmişdir (Alıyev İ. H., 2015: s.172).

Tənzimlənən qiymətlər - səviyyəsi dövlət idarələri tərəfindən nizamlanır. Dövlət tərəfindən qiymətə müəyyən qədər təsir göstərməklə onu tənzimləmək cəhdləri dolayı xarakterlidir və əmtəələrə qarşı yaranan tələb və yaxud təklifin səviyyəsinə təsir göstərməklə həyata keçirilir. Məsələn üçün, müəyyən məhsul növünün istehsalını stimullaşdırmaq üçün qiymətlərin yüksəldilməsi tələb edildikdə dövlət müştərilərin və sözügedən növ məhsul qrupları üzrə istehlakçı şəxslərin ödədikləri vergiləri tədricən azaldır ki, nəticə etibarilə bu da tələbin çoxalmasına və müvafiq olaraq qiymətlərin yüksəlməsinə imkan verir. Vurğulamaq olar ki, tənzimləmə nəticəsində dövlət idarələrinin qiymətə göstərdiyi təsiri yalnız mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat sahəsində yox, eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatında da baş verir. İlk növbədə, bazar iqtisadiyyatında aparılan tənzimləmə ölkə və ölkə əhalisi üçün ciddi əhəmiyyət daşıyan əmtəə və xidmətlər sektorunda (strateji xammal, torpaq, yanacaq, enerji, lazımlı istehlak məhsulları) tətbiq olunur.

Qiymətin dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə qiymətlərin gözlənməsindən başlayır ki, o da bu istiqamətdə dövlətin interaktivliyinin ilkin formasıdır. Bu prosesi mərkəzi statistika idarələri tətbiq edir. Elmi-araşdırma müəssisələri dövlətlərarası təşkilatlar qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar sərbəst tədqiqatlar həyata keçirirlər. Qiymətqoyma prosesinə ölkənin müdaxiləsi məhsullara aksiz dərəcəsinin tətbiq edilməsini planlaşdıran dövlət siyasətinin təyin olunmasından ibarətdir.

İqtisadi tənzimlənmədə qiymət. Bazar iqtisadiyyatına keçid etmiş dövlətlərdə dəyərin təbii üsulla qaydaya salınması haqda mülahizələr geniş vüsət alsa da, qiymət hər zaman dövlət tərəfindən vacib tənzimləmə obyektinə olmuşdur.

1.2. Kənd təsərrüfatında tətbiq olunan qiymət sistemi

Qiymət sistemi düzgün şəkildə təşkil edilməli, cəld olmalı və sosial- iqtisadi tərəqqidə mühüm faktorlardan biri kimi özünü göstərməlidir. Qiymət istehlak və istehsal arasında bilavasitə əlaqə yaradan, istehsalın son nəticəsinə təsir edən iqtisadi mexanizm olduğundan, o cümlədən qiymət istehlakçılar və istehsalçılar arasında qarşılıqlı əlaqələri tarazlaşdıran vacib amildir. Müasir dövrdə bu cəhətə xüsusilə fikir vermək lazımdır. Bundan başqa, idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən qiymət, dövlətin iqtisadiyyata tənzimləmə üsulu ilə təsir etmə alətlərindən biri hesab edilir.

İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunda keyfiyyət dəyişikliyi əkinçilik istehsalçılarının məhsullarına iqtisadi baxımdan münasib qiymətlər sisteminin yaradılması olmadan mümkün deyildir. İstehsalat xərclərinin ödənilməsi, genişləndirilmiş reproduksiya, ödəniş və əməyin maddi təşviqi, sənaye bölüşdürülməsi nisbəti və istehsal vasitələrinin səmərəli istifadəsi qiymət səviyyəsindən asılıdır.

Şəkil 1: Kənd təsərrüfatında qiymətin formaları

Mənbə: Clodius, R.L. and W.F. Mueller (2011). Market Structure Analysis as an Orientation of Research in Agricultural Economics. Journal of Farm Economics, 43(3): 615-653

Kənd təsərrüfatında obyektiv qiymətlərin əsasları aşağıdakı şərtlərdir:

1. Sosial cəhətdən zəruri əmək xərcləri əsasında qiymətlərin formalaşması. Bu, qiymətlər müəssisədə həyata keçirilən xərclər şəklində istehsal amillərinin xərclərini deyil, əmtəə mübadiləsinin şərtlərini əks etdirir, həmin məhsullar bazarında təklif və tələbin, rəqabət qabiliyyətinin və məhsulun keyfiyyətini nəzərə alır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin xüsusiyyəti sənaye istehsalının nisbətən pis vəziyyətlərində xərcləri nəzərə alaraq formalaşdıqları faktdır. Bu, qiymətlərin fərqli icarəyə verilməsi mexanizminə çevrilməsinə imkan yaradır.

2. Bazar qiymətlərinin dəyişməsi onların limitlərinə malikdir. Minimum məhdudiyyətlər sadə reproduksiya şərtləri, yəni xərclərin ödənilməsi və təmin edilmiş gəlirlərin təmin edilməsi ilə müəyyənləşdirilməlidir. Maksimum səviyyə effektiv tələbatın ölçüsü ilə müəyyən edilir.

3. Kənd təsərrüfatında qiymətləndirmə sənayenin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. İstehsalat təbii və iqlim şəraitindən təsirlənir, belə ki qiymətlər zonanın spesifikliyini əks etdirməlidir, fərqli təbii zonalarda yaranan idarəetmə iqtisadi vəziyyətini düzəldir. Əks halda, nisbətən əlverişsiz zonal şəraitdə yetişdirilən məhsullar rəqabətsiz hala gələcəkdir.

Göstərilən istiqamətlərə uyğun olaraq əsasən iki üsul istifadə olunur: qiymət və bazar.

Ən çox istifadə edilən xərc metodu "dəyəri artı" dir . Müəssisə, məhsulların istehsalına və satılmasına görə xərclərini nəzərə alır ki, bu da sabit gəlirlilik səviyyəsinə uyğun gəlir. Bu üsul qiymətin yalnız müəyyən şərtlər altında qısa müddət ərzində düşə biləcəyi səviyyəni müəyyən etməyə imkan verir. Sektordakı müəssisə xərcləri (P) və normal (orta) mənfəət (PR) arasındakı əlaqələr aşağıdakı kimi ifadə ediləcək:

R_0 - optimal rentabellik.

Orta (normal) mənfəət şəklində xərclər üzrə margin şirkətə vergi və sosial müavinətlər vermək və normal reproduksiya prosesini təmin etməyə imkan verir. Karlılıq dərəcəsi müxtəlif sahələr və fəaliyyət sahələri üçün müxtəlif yollarla

müəyyən edilir. Bu üsul məhsulların davamlı satış şərtlərində böyük miqyasda istifadə olunur (Alıyev İ. H., 2016: s.214).

Başqa bir bahalı üsul hədəf bir mənfəət əldə etməyə əsaslanır. İstehsalçı istənilən (hədəf) mənfəət məbləğini müəyyənləşdirir və bu əsasda qiymətləri hesablayır və xərcləri ödəyir və bu mənfəəti təmin edir. Bu metod fərqli qiymətlərin satış həcmələrinə təsirini nəzərə alaraq, həddindən artıq səviyyənin aradan qaldırılmasına, xərcləri bərpa etməyə və ya mənfəət əldə etməyə imkan verən çox dəyişkən hesablamaları tələb edir. Teorik olaraq, bu problem mənfəətin maksimumlaşması problemi kimi formalaşdırılır.

Bazar metodları məhsulun istifadə dəyərini (dəyərini) və ya mövcud bazar şərtlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Malların dəyərini nəzərə alaraq məhsula və istehlak mallarına tələbat müəyyənləşdirilir. Mövsümi qiymətlərin formalaşması şəraitində (məsələn, tərəvəz, meyvə, çiçək) vacibdir. Eyni zamanda, bir qiymət formalaşdırarkən, istehsalçı istehsal qiyməti və qiymətin bahalaşması ilə ödənilməsi tələbini görməməlidir.

Mövcud bazar şərtlərini qiymətləndirmə metodu, balansın anında bazarda mövcud olan qiymətləri nəzərə alaraq, orta bazar qiymətlərinin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu üsul homogen məhsulların (şəkər, bitki yağı, taxıl, kartof, masa tərəvəzləri və s.) Bazarlarına tətbiq olunur. Qiymət bazar liderləri tərəfindən və ya rəqiblərin qiyməti olaraq təyin olunur.

Topdan qiymətlər istehsal edən şirkətlər tərəfindən satınalma və ticarət təşkilatlarına böyük miqdarda məhsulların satıldığı qiymətlərdir. Topdan qiymətlər istehsal vahidinə görə istehsal və satış xərclərinə əsaslanır. Mənfəət icra şərtləri və bərpanın təmin edilməsi tələbləri əsasında qurulur. Rəqabət şərtlərindən asılı olaraq, bu qiymətlər bazar şərtlərindən (müqavilə, müqavilə, bazar qiymətləri) və ya dövlət tərəfindən tənzimlənir (satınalma).

Pərakəndə qiymətləri məhsulların ictimaiyyətə satıldığı son istehlak qiymətləridir.

Məbləğdən asılı olaraq, vahid və zona qiymətləri var. Uniform qiymətlər əsas (əsas) məhsul növləri (taxıl, ət, süd) üçün müəyyən edilir. Bu qiymətlər dövlət tərəfindən tənzimlənilir.

Zonal qiymətləri, müxtəlif coğrafi bölgələr üçün istehsal və nəqliyyat xərclərinin fərqliliyini nəzərə alaraq, əsas məhsullar üçün dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Eyni zonanın müəssisələri üçün birdirlər.

Satınalma qiymətləri istehlak bazarını doldurmaq, dövlət ehtiyatlarını formalaşdırmaq, uzaq ərazilərə məhsullar vermək və bazarda dövriyyə bazarının dəyişməsinə düzəltmək üçün hədəf hökumət ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunur. Müəyyən növ məhsulların alınması üçün istifadə olunur (Allahverdiyev H. B., Qafarov K. S., Əhmədov Ə.M., 2002: s.267).

İpoteka dərəcələri dövlət tərəfindən satın alınan orqanların ipoteka əməliyyatlarının kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsinə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qiymətlərdir. Dövlət artıq istehsal olunan illər ərzində ipoteka əməliyyatları vasitəsilə artıq kənd təsərrüfatı məhsulları alır. Bu qiymətlər bu məhsulların istehsalının minimal rentabelliğini təmin edir, xərcləri kompensasiya etməyə imkan verir və əlverişsiz bazar şərtləri dövründə istehsalçılara qiymət dəstəyi şəklindədir (aşağı bazar qiymətləri, tələbatın az olması və artıq tədarük).

Müasir dövrdə ölkəmizdə sahibkarlar arasında məhsul mübadiləsinin müəyyən qismi müqavilə qiymətləri vasitəsi ilə aparılır və bu da öz pozitiv nəticəsini verməkdədir. Şübhəsiz ki, gələcəkdə də bazar əlaqələri təkmilləşdikcə bu qiymətlərin təsir dairəsi daha da böyüyəcək. Vurğulamaq lazımdır ki, müqavilə qiymətləri yalnız sahibkarlar arasında iqtisadi əlaqələrin qurulmasında yox, eyni zamanda sahibkarlarla dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayan iqtisadi rıçaqdır. Dövlət sahibkar olan hər bir şəxsə iqtisadi sifariş vermək, onların mallarının dövlət tələblərinin ödənilməsinə yönəltmək, böhran zamanı onları ağır iqtisadi vəziyyətdən qurtarmaq və başqa bir çox məsələlərdə onlara dəstək olmaq sahəsində 2 tərəf arasında imzalanan müqavilə qiymətlərinin əhəmiyyəti çoxdur. Vurğulamaq lazımdır ki, sahibkarlığın tərəqqisində, onlara dövlət yardımının göstərilməsində, iqtisadi potensialın bir istiqamətə yönəldilməsi

və milli tərəqqidə dövlətlə sahibkarlar arasında imzalanan saziş məbləğlərinin rolu olduqca çoxdur.

Bazar iqtisadiyyatına müvafiq olan mühüm qiymətlərdən biri də təsərrüfatdaxili hesablaşma qiymətidir. Həmin qiymətlər də iqtisadi tərəqqinin, həmçinin sahibkarlığın tərəqqisində böyük əhəmiyyət daşıyan qiymətdir. Sözügedən qiymətləri iqtisadi kitablarda “transfert” qiymətlər də adlanır. Bu cür qiymətlərin köməyi ilə istehsalın dövrləri hazır məhsul yaradılması istiqamətində emal tsiklləri arasında maliyyə məsələlərinin əvvəlcədən nəzərdə tutulması, şirkətdaxili təsərrüfat vəsaitlərinin iqtisadi mənafeələrinin uyğunlaşması işləri görülür. Qiymətlərin doğru şəkildə balanslaşdırılması, subyektlərin mənafeələrinin nəzərə alınması iqtisadi tərəqqiyə pozitiv stimül verir və müstəqil, ikitərəfli mənafeələrin qorunması üzrə əmələ gəlir. Ona görə ki, müəyyən daxili struktur sərbəst balansda olur və əvvəlcə öz mənafeyi üçün işlər görür. Əgər müəyyən bir firma daxili quruluşların mənafeyini doğru şəkildə göz ardı edirsə, onların mənafeyi ilə ümumi mənafeini uyğunlaşdırmırsa sözsüz ki, bu iqtisadi tərəqqiyə neqativ təsir göstərəcək və dinamik tərəqqi pozulacaq. Təsərrüfatdaxili hesablaşma qiymətlərinin tətbiq edilməsi istehlakçı və istehsalçı arasında maliyyə əlaqələrinin qurulması, çoxmərtəbəli qarşılaşmaları və mənfi halları ləğv edir və istehsal zamanı bir dinamizm və çeviklik sərgiləyir. İqtisadi tərəqqidə bu çox mühümdür. Təsərrüfat daxili hesablaşma məbləğlərinin səviyyəsi elə təşkil edilməlidir ki, fərdi və ictimai mənafeyi doğru şəkildə uzlaşdırın, ölkənin kənd təsərrüfatında həm mikro, həm də makro səviyyədə sahibkarlığın tərəqqisinə zəmin yaransın (Cəfərov A.M., 2016a: s.281).

Açıq bazar qiymətləri ümumiyyətlə tələb və təklif əsasında əmələ gələn qiymət forması kimi xarakterizə olunur. Bu qiymətlər satıcı və alıcı arasında bazar sektorunda birbaşa müəyyən edilir və cəld bir qiymət növü olaraq istifadə olunur. Burada qiymətlərin səviyyəsi bazarın xarakterindən, istehlakçının tədiyyə bacarığından, onun inhisarlaşma səviyyəsinədən, reallaşan məhsulların keyfiyyətinin necə olmasından və bazarda mövcud olan tələb-təklifin vəziyyətindən xeyli asılıdır. Belə olduqda əmtəələrin qiymətləri də nəzərə alınır.

Konkret şərait nəticəsində vaxtaşırı dəyişir və gerçəkləşməsi zamanı fasilələrə və çoxmərtəbəli sövdələşmələrə mane olur. Bu dinamik sosial-iqtisadi tərəqqinin təmin olunmasında çox vacibdir. Kənd təsərrüfatında sahibkarlığın geniş yayıldığı günümüzdə bu dəyərlər ilə tərəflər arasında iqtisadi əlaqələrin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ona görə ki, sahibkarlığın tərəqqisində razılaşma üzrə məsələlərin cəld şəkildə həll edilməsi xüsusi rol oynayır və kənd təsərrüfatının müasir tərəqqi üçün stimül verici təsirini də göstərə bilər.

1.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahədə qiymət əmələ gəlmə təcrübəsi və onun ölkəmiz üçün təcrübi əhəmiyyəti

Başqa dövlətlərdə olduğu kimi ölkədə də aqrar məhsulların bazarının fəaliyyət rejiminin fərqli yönləri mövcuddur. Bu aqrar məhsulların istehsalında olan özünəməxsusluqla izah oluna bilər. Müəyyən səbəblərdən də ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunda qiymət və paritet nisbətlərin yaradılması üçün dövlət iqtisadiyyatın aqrar sektorunu birbaşa və dolaylı yollarla tənzimləyərək qiymət səviyyəsinə çox böyük təsir göstərir. Vurğulamaq olar ki, iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunda qiymətəmələgəlmə bəzi amillərin təsiri ilə yaranır. Sözügedən amillərin qiymətə təsirini bilmək üçün həmin amillərin özlərini tədqiq edək.

İstənilən dövlətin aqrar sferası üzrə kənd təsərrüfatı mallarının qiymətlərinin tənzimlənməsi siyasəti yaradılmışdır. Təcrübi olaraq dünyanın təkmilləşmiş dövlətlərinin bir çoxu birbaşa və dolaylı üsullar vasitəsilə kənd təsərrüfatını nizama salır. Dəyərlərə olunan müəyyən təsirlər qiymətlərin səviyyəsində və dinamikasında özünü göstərir. Kənd təsərrüfatı əsasında əmtəə bazarları müxtəlif formalarla və müəyyən edilmiş istiqamətlərdə nizamlanır. AİB-də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri və paritet əlaqələrin formalaşdırılması üçün mürəkkəb tənzimləmə sistemi tətbiq edilir.

Dünya xammal bazarlarının qiymətləri məhsuldakı faydalı elementlərin hesabı ilə differensiallaşdırılır. Misal üçün, buğdanın qiyməti onun tərkibindəki proteinə əsasən müəyyən edilir (Cəfərov A.M., 2016b: s.176).

Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrdə bəzi məhsullara ən aşağı zəmanətli məbləğlər tətbiq olunur. Həmin üzv dövlətlərdə buğda istehsal edən öz məhsulunu intervent məbləğlərlə istədiyi vaxtda həyata keçirə bilər. Sair məhsullarını intervent qurumları davamlı olaraq əldə etməirlər. Bazar tarazlıq məbləği intervent məbləğlərindən az olduqda qiymət səviyyəsinə müdaxilə olunur. Bu cür məhsullar üzrə alışlar müxtəlif məhsullara məcburi olur. KT-nın bəzi məhsullarına görə alışlar AT-dakı təşkilatların fərdi qərarları ilə tətbiq edilir. Məhsulların alışı seçmə üsulu ilə həyata keçirilir. Bu zaman intervent məbləğlərlə indikativ məbləğlər arasında bazar tarazlıq qiymətləri təşəkkül tapır.

Bazar qiymətəmələgəlməsi mexanizmi ayrı-ayrı qiymət müdafiələrindən istifadənin tətbiq olunması ilə saxlanılır. Sözügedən qiymətlər regiondan və məhsulun növündən asılı olur. Bütün məhsullar üzrə ayrı-ayrı qiymət növlərinin müəyyən edilməsi ilin başlanğıcından Aİ Nazirlər Kabineti tərəfindən olur. Bu, Aİ iştirakçı ölkələri və komissiyaları arasında mövcud olan uzunmüddətli razılaşmaların elementidirlər.

Şəkil 2: Aİ-da qiymətlərin əmələgəlmə və formalaşma mexanizmində qiymət növləri

Mənbə: Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti. Azərbaycanın Milli İndikativ Proqramı. 2011-2013.

İndikativ qiymətlərə Aİ təşkilatları arzu edilən qiymətlər olaraq nəzər salınır və həmin qiymətlər süd, şəkər, zeytun yağı, buğda və s. mallarına tətbiq edilir. Əksər məhsullara, eyni zamanda mal-qara, buzovlara keyfiyyətinə görə qiymətlər müəyyən edilir və yaxud tütünə məqsədli qiymətlər verilir.

İntervent qiymətlər - bu, aşağı satış qiymətləri istehsalçı şəxslərə zəmanət verir ki, FAİ dövlətləri fermer məhsullarını alacaqdır (Əhmədov İ.B., 2014: s.273).

Ticarət qiymətləri - Ölkədə mövcud olan aqrar sektorda KT mallarının topdansatış ticarəti müxtəlif kanallarla həyata keçirilir. Beynəlxalq ticatətdə müxtəlif şərtlər əsasında imzalanmış sazişlər, KT mallarının barter kontraktları, razılaşma hərrac və birja ticarəti ilə həyata keçirilir. Yer üzünün ən iri KT birjalarında ərzaq məhsulları üçün dünya bazar qiymətləri formalaşır. Bu cür birjalardan Nyu - York, Çikaqo, Kanzas - Siti, Amsterdam, Buones - Ayres, San - Paulo, London, Paris və.s birjaları nümunə göstərmək olar. Bu cür satış məkanlarında kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı məhsul növlərinin dünya bazar qiymətləri formalaşır. Göründüyü kimi, birjalar fiziki əmtəələrlə ticarət aparırlar. Bəzi hallarda birjalar eyni zamanda fyuçers kontraktları imzalayaraq gələcək dövrlərdə istehsal ediləcək malların satışını həyata keçirirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bəzi növləri üzrə hərraclarda satış həyata keçirilir aparılır. Bu cür məhsullardan İngiltərədə, Hindistanda və.s ölkələrdə istehsal olunmuş çayın dünya bazar konyukturasına görə satış və alış məbləğləri ortaya çıxır. İri yun ixracatçıları olan Yeni Zelandiyada və Avstraliyada emal olunmuş yunun dünya qiyməti sırf belə satış məkanlarında müəyyən edilir. Meyvələrə və tərəvəzlərə Benilyuks dövlətlər hesab edilən Lüksemburq, Niderland, Belçikada əsasən meyvə və tərəvəz məhsullarının bazar tələb və təklifinə əsasən gündəlik tarazlıq məbləğləri təyin edilir. Bu dövlətlərdə hərrac ticarəti sistemi artıq 100 ildir ki, fəaliyyət göstərməkdədir.

İndi isə ayrı-ayrı ölkələrdə qiymətəmələgəlmənin həyata keçirilməsinə nəzər salaq.

Aqrar sahənin malları üçün Amerikada qəbul olunmuş və istifadə olunmuş tənzimlənmə üsulları xüsusi maraq yaradır. Dənli bitkilərin istehsal prosesinin tərəqqisi üçün dövlət bütün fermerlərə məqsədli şəkildə səhmlər verir. Bütün fermerlər buraxdıqları taxılın mülkiyyətçisi kimi fəaliyyət göstərirlər və məhsulu bazar dəyərlərinə əsasən satışa çıxarırlar. Qazanılmış mənfəətin bir qismini onlar əldə etdikləri səhmlərin ödənilməsi üçün istismar edirlər.

Danimarkada qiymətəmələgəlmə çox məhduddur. Qiymətlər, bazar konyunkturasına müvafiq olaraq təyin olunur. Təmir olunmuş “dayanıqlı” dövlət məbləğlərinin payı 7 % - dən çox deyil. Dövlət, eyni zamanda dotasiyanın və verginin müəyyən olunmasına diferensial yanaşma yolu ilə, müəyyən məhsulun satış həcminə (azalıb, artmasına) təsir göstərməyə çalışır. Bu cür vəziyyətdə dövlətin rolu ondan ibarətdir ki, o, azad istehsalçının vicdanlı rəqabəti üçün şərait təmin etsin.

Norveçdə mövcud olan daxili bazar məbləğləri dünya bazarındakı qiymətlərə əsasən təyin olunur. Bu qiymətlər qiymətə nəzarət, mənfəət və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına müvafiq şəkildə olur.

Avstraliyada qiymətlərin formalaşması üçün xüsusi bir sistem mövcud deyildir. Süd, çörək və yumurta üçün ən yüksək dəyər səviyyəsi ştatların xəzinə qurumları tərəfindən müəyyən olunur. Geridə qalan KT malları üçün ən aşağı alış qiymətləri təyin olunur (Qarayev İ.Ş. və b., 2015: s.438).

Yaponiyada dövlət idarələri tərəfindən istehsal məbləğlərinin 19 % - i nizamlanır. Bu istehsal məhsullarına ət və süd məhsullarının, düyü və taxılın qiymətləri, istilik, su, elektrik enerjisi və qazdan ötəri tariflər, o cümlədən məhsul və səhiyyə xərcləri, dəmiryol tarifləri daxil olunur. Yaponiyada maksimum inhisar, o cümlədən minimum inhisar məbləğlərinin müəyyən olunması qadağandır. Ancaq, aşağı səviyyəli inhisar qiymətləri çoxları tərəfindən rəqibləri bazardan çıxartmaq məqsədi olaraq anlaşılır. Burada istehsalçı gələcəkdə bazarı tam sahiblənərək sonra öz bildiyi kimi məbləğ siyasəti həyata keçirir.

Kanadada qiymətlərin vahid yaranma sistemi mövcud deyildir, məbləğ siyasətini müvafiq idarələr və nazirliklər idarə edir. Dövlətin tənzimlədiyi məbləğlərin payı 10 % təşkil edir.

İsveçdə qiymətlərə nəzarət etmək üçün xüsusi idarə - məbləğ və rəqabətin dövlət idarəsi ərsəyə gətirilmişdir. Bununla yanaşı, burada qiymətlərin tənzimlənməsi barəsində, qiymət və rəqabət şərtləri iinformasiyalarının təqdim olunması haqda qanunlaşma qəbul olunmuşdur. Əksər İsveç tədqiqatçı iqtisadçıların fikrincə qiymətlərin fiksasiyası qiymət artımını tormozlayaraq ancaq

çox qısa müddətlərdə təsir edir. Məbləğlərin dövlət tərəfindən tənzimləməsi dövlətə məbləğlərin sabit qalması hüququ ancaq müharibə şəraitində və yaxud onun başlanma təhlükəsi gözləndikdə, ümumi qiymət artımı təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya gəldikdə verir. İsveçdə məbləğlərin səviyyəsinə təsir, adətən bir sıra məhsullara ölkə inhisarı vasitəsi kimi olur. Misal üçün: bu cür inhisar poçt əlaqələri üçün, dövlətin dəmiryol xidmətləri və ölkənin energetika konserni üçün nəzərdə tutulur. Dövlət ciddi şəkildə süd, ət, taxıl və s. kimi KT malları üçün alış qiymətləri müəyyən edir. Məbləğlər bu məhsulun şəxsi istehsalçıların marağına əsasən ölkə və KT istehsalçıların iştirakı ilə birlikdə hər il həyata keçirdiyi illik danışıqlar nəticəsində təyin olunur. Zəruri sosial təminatların təmin olunması üçün ölkə yaşayış üçün səhmlərin və eyni zamanda da subsidiyaların verilməsini təşkil edir, il ərzində bircə dəfə isə əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsini həyata keçirir

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri üzərində dövlət nəzarətinin İspan modeli

1.	İcazəli qiymətlərin müəyyən olunması	Yüksəldilməsi tələb olunan qiymətlər haqqında tələbnamə qabaqcadan məbləğləri üzrə Ali Sovetə göndərilir. Bu cür qiymətləri faktiki olaraq ancaq müvafiq tələbnaməyə icazə alındıqdan sonra artırma bilər. Misal üçün: elektrik enerjisi, benzin, kerosin, qaz, dizel yanacağı, dərman preparatları, teleqraf xidmətlərini, ölkədə avtomobil, dəmiryol və hava yolları ilə nəqliyyat və s. üzrə məbləğləri buna nümunə göstərilə bilər.
2.	Yerli qiymətlərin təyin edilməsi	Bu qiymətlərin təyin olunması məbləğləri üzrə ƏK tərəfindən təşkil olunur. Misal üçün: ölkə əhalisinin su ilə təchizatı şəhər nəqliyyatında sərnişindəşım, sanatoriyaların, xəstəxanaların xidmətləri və s.
3.	Bildiriş qiymətlərinin təyin olunması	Bu məbləğlərin Qiymət üzrə AS-in icazəsi olmadan da artırma bilər. Ancaq bunun üçün 1 ay qabaqcadan bildirişlər verilməlidir. Misal üçün: süd, bitki yağı və s.

Mənbə: Romastad,E.(2018). The Informational Role of Prices. European Review of Agricultural Economics, 35(3): 263-280.

Nəticə olaraq vurğulamaq olar ki, ölkənin xarici iqtisadi siyasətə təsiri ilə yerli KT mallarının istehsalçıları nə qədər yaxşı himayə edilərsə ölkənin də sosial-iqtisadi tərəqqisi o qədər sürətlənər. İEOÖ-dən əksəriyyəti xarici ticarətdə əks siyasət həyata keçirirlər və yerli KT məhsul istehsalçılarını maksimum dərəcələrlə

vergiyə cəlb edirlər. Həmin siyasət hesabına yerli istehsalçılar həvəslənmir və maraqsız olurlar. İstehsalın nəticəsi kimi qazanılan mənfəət norması onların yenidən istehsal prosesini həyata keçirməyinə mane olur və eyni zamanda fiziki, mənəvi olaraq köhnəlmiş olan vacib resursların yeniləşdirilməsinə yol açmır. Bir çox İEÖ-də isə bunun əksi siyasəti həyata keçirilir. Nəticədə, ölkə yerli KT məhsul istehsalçılarına daha çox maliyyə dəstəkləri, həmçinin subsidiyalar verərək müxtəlif bazarlarda məbləğlərin müdafiəsi siyasətini həyata keçirirlər. Bu məqsədlə onlar müxtəlif tənzimləmə formalarından yararlanırlar (Yıldırım, R., 2015: s.61).

Ölkəmizdə də KT mallarının məbləğlərinin dövlət tənzimlənməsi sistemi təşkil olunur. Sözügedən tənzimlənmənin xüsusi sistemi yaradılmışdır. AR-da tətbiq edilən tənzimlənmə sistemi Aİ ölkələrində tətbiq edilir. Bazarda qiymətlərin formalaşması mexanizmi müxtəlif qiymət müdafiə sistemlərindən yararlanmaqla və maliyyə dəstəklərinin tətbiqi edilməsilə tənzimlənir. Satış mərkəzində təyin olunmuş qiymətlər məhsul növündən və eyni zamanda məhsulun istehsal və satıldığı bölgədən asılıdır. Aİ dövlətlərində istənilən kənd təsərrüfatı məhsulu üzrə fərqli qiymətlərin ayırd edilməsi həyata keçirilir. Bu proses ilin başlanğıcından həyata keçirilməklə Aİ-nın Nazirlər Soveti tərəfindən gerçəkləşdirilir. Avropa İttifaqına üzv olan ölkələr və komissiyalar arasında razılaşmaların elementidirlər. Bu cür razılaşmalar uzun müddətlidir. Bu fəaliyyət KT istehsalçılarının mənfəətlərinin çoxalmasına güclü təsir edir.

Bunun belə, yuxarıda sadaladıqlarımıza əsasən təkmilləşmiş dövlətlərin aqrar sektorda qiymət yaratma təcrübəsindən AR üçün bəzi nəticələrini almış oluruq: Təkmilləşmiş dövlətlərdə aqrar təsərrüfat subyektləri mükəmməl formalaşmışdır ki, nəticə etibarilə bu da onların öz hüquq və vəzifələrini əlverişli formada yerinə yetirməsinə və aqrar siyasətin yaranmasında daha yaxından iştirak etmələrinə zəmin yaradır; Aqrar sektorun tərəqqisində istehsal faktorları, əsasən də ərazi üzərində əlverişli mülkiyyət əlaqələrinin yaradılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə olduqda torpağın onu əkib-becərənlərə aid olması prinsipinə ciddi şəkildə əməl olunması bu sektorun tərəqqisinə böyük təsir göstərmişdir; Təkmilləşmiş

dövlətlərdə aqrar sahəyə yönələn əlverişli siyasətin aparılması idarəetmə quruluşlarının təsirindən çox asılı olmuşdur; İEOÖ-in də hər birinin aqrar sahəsi təkmilləşmiş dövlətlərdəki kimi uzun müddətli bazar iqtisadiyyatı prinsipləri üzrə fəaliyyət göstərir. Ancaq əsas fərqləri odur ki, İEO-in aqrar sahəsi daha çox tərəqqi etmişdir.

II Fəsil AZƏRBAYCANDA AQRAR SFERADA MÖVCUD QIYMƏT DİNAMİKASININ TƏHLİLİ

2.1. Bazar prinsiplərinə əsaslanana aqrar sferada müasir dövrdə mövcud qiymət tendensiyası

İqtisadi amil olaraq KT mallarının qiyməti, bu sahənin möhkəm və dinamik tərəqqisində xüsusi rola malikdir. Qiymət istehlakçılar və istehsalçılar arasında iqtisadi əlaqələri kompensasiya edən əsas vasitə olduğundan KT-da tətbiq olunan qiymətlər istehsal xərclərini qarşılamaq, təkrar istehsalı həyata keçirilməli, məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına maraq oymalıdır.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, son dövrlərdə KT malları istehsalının maya dəyəri yüksəlir, məhsul vahidi isə nisbətən baha olur (cədvəl 2).

Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının maya dəyəri

Göstəricilərin adı	İllər				
	2010	2015	2016	2017	2018
Dəmlilər və dənli paxlalılar	6.82	12.85	11.72	14.81	14.16
Xam pambıq	20.52	31.36	34.6	36.41	45.4
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	2.34	7.13	4.27	3.47	2.26
Tütün	23.40	48.57	60.86	37.31	52.89
Yaşıl çay yarpağı	22.26	43.54	72.05	75.32	51.58
Kartof	11.06	20.44	19.86	30.35	41.25
Tərəvəz (açıq torpaqda)	7.65	7.95	14.87	15.31	12.51
Bostan məhsulları	4.14	18.39	8.16	7.86	7.92
Meyvə və giləmeyvə	5.45	23.18	46.38	24.31	30.28
Üzüm	13.61	21.6	29.70	21.17	28.50
Çəki artımı:					
iri buynuzlu mal-qara	134.67	181.11	238.87	213.71	237.15
Qoyun və keçi	84.94	168.10	245.82	186.47	207.23
Donuz	169.75	200.45	266.55	600.00	901.15
Quş	120.57	134.45	158.56	192.50	158.62
Heyvandarlıq məhsulları:					
Süd	20.88	22.85	25.12	28.05	33.76
Yun	57.54	73.81	86.45	94.75	111.34
Yumurta (min ədədlə)	51.05	70.08	51.72	51.65	63.95

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

Cədvəldən nəlum olur ki, 2010-ci illə müqayisədə bütün məhsullar üzrə maya dəyəri artaraq 1,5 dəfədən 2018-cu ildə 2,3 dəfə artmışdır. Əsas KT mallarının ilk qiymətinin səviyyəsi arasındakı fərq nisbəti müxtəlif sahibkarlıq təsərrüfatları arasında daha böyük qiymətlər arasında dəyişir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, ölkənin düzən ərazilərindəki iqtisadi rayonlarda da KT mallarının ilk dəyərinin səviyyələrində bir o qədər fərq müşahidə olunmur. Həmin iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərlərinin səviyyəsində böyük fərq müşahidə olunmur. Misal üçün, 2018-ci ildə ölkənin müxtəlif iqtisadi rayonları üzrə taxılın sentnerinin ilk dəyəri 7,53-51,80 manat, xam-pambıq 16,44-32,75 manat, tərəvəz 5,23-19,64 manat, kartof - 18,46-30,93 manat, üzüm - 13,05- 25,97 manat, meyvə 10,42-42,63 manat arasında dəyişmişdir (Kaplan, G. 2013: s.149).

KT-da eyni növ məhsulun ilk dəyəri səviyyələrində nəzərə çarpan fərq nisbətini olmasını qanunauyğun olaraq dəyərləndirmək olar. Ona görə ki, ölkədə eyni növ məhsulun istehsal mühitləri eyni deyildir. Taxıl Qazax- Gəncə, Astara-Lənkəran, Aran, Zaqatala-Şəki zonasının təsərrüfatlarında istehsal olunur. Ancaq hər 4 rayonda, o cümlədən rayondakı inzibati rayonların, istənilən təsərrüfat subyekti daxilində torpaqların münbitlik səviyyəsi, su və enerji təchizatı, iqlim şəraiti, aqrotexniki qaydalara riayət edilməsi müxtəlifdir. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan maddi-texniki vasitələrinin qiymətinin artması müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin səviyyəsini artırır. Beləliklə maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı xərcləri, ictimai sığorta ümumi istehsalat və təsərrüfat xərcləri, o cümlədən satış məhsullarından gəlirlərə müəyyən edilmiş gəlir vergisinin faizi də məhsul vahidinin maya dəyərinin artmasına gətirib çıxarır. Statistik məlumatların təhlilindən məlum olur ki, iqtisadi rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının maya dəyərində olan fərqlərlə bağlı olaraq məhsulların satış qiymətlərində də fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunu cədvəl 2-dən görmək olar. Cədvəldən məlum olur ki, ölkə üzrə hər sentner taxıl satışının qiyməti 10.58 manatdan artaraq 14.7 manat xam pambıq satışı 18.98 – - 34.45 manat kartof satışı 15.93 – 38.50 manat, tərəvəz 5.72-22.4 manata, meyvə

17.00 – 37.3 manata, mal əti 84-56 və quş əti 102.38-234.7 manat, süd satışı 19.73 – 37.3 manat arasında dəyişmişdir.

Cədvəl 3: Kənd təsərrüfatı əmtəlik məhsullarının 1 sentnerinin satış qiymətləri

	2010	2015	2016	2017	2018	2018-ci ildə 2010- cu ilə nisbətən artım
Dənli bitkilər	10.48	13.35	13.43	24.11	14.1	13.7
Pambıq xammalı	18.85	26.86	29.24	33.22	34.5	181.3
Tütün	31.53	49.71	49.2	49.94	71.1	225
Kartof	15.83	18.35	25.20	39.21	38.3	241.1
Tərəvəz	5.73	12.83	14.35	17.76	22.2	392.1
Meyvə	17.20	26.62	39.62	45.42	37.5	216
Üzüm	10.22	26.14	31.10	31.64	32.1	317.4
Bostan	5.73	8.12	9.52	14.91	14.2	314
Süd	19.63	29.65	91.53	134.02	37.4	186.6
Qara mal əti	84.64	159.49	173.45	215.24	200.8	235.6
Qoyun əti	97.28	163.49	189.51	244.57	237.3	242.1
Donuz əti	104.11	196.23	276.16	281.62	197.7	183
Quş əti	102.28	135.47	180.22	270.11	234.7	222
Yun	26.42	58.27	91.26	134.02	166.7	632
Yumurta (1000 dəfə)	57.51	68.83	82.57	134.23	64.4	113

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

Məhsul istehsal edən şəxsləri mallarını müəyyən kanallarla əngəlsiz öz istehlakçılara sata bilərdilər. Birbaşa kanal ilə - tərəvəz, bostan, kartof, meyvə, satış mərkəzlərində, istehsalçının özünün özəl mağazasında, xidmət müəssisələrinə topdansatış və pərakəndə satış üsulu satış sistemini yaradırlar. Dolayısıya kanal ilə satış zamanı malları istehsalçılardan alıb istehlakçıya təhvil vermək üçün bir sıra aralıq vasitəçilərdən istifadə edilir. Belə vasitəçi kimi malların satışı üzrə ixtisaslaşmış şirkətlər, dövlət qurumları, ticarət, sənaye və marketinq xidməti müəssisələri və s. tərəfindən aparılır. Dövlətə satılan əmtəlik məhsullar satışı prosesində xüsusi payının zəifləməsinə əsas səbəb onlar tərəfindən bağlanan sazişin şərtlərinə riayət edilməməsi, tədarük məbləğlərinin səviyyəsinin az olması, o cümlədən çatdırılan məhsulların və s. dəyərinin vaxtı-vaxtında ödənilməsi olmuşdur. Bu cür vəziyyət isə məhsul istehsalçılarının yenidən istehsalı

potensiallarını məhdudlaşdırmışdır (Devlet Planlama Tekilat Dokuzuncu ve Yıllık Kalkınma Planı, 2016: s.24).

Tədqiqatlardan məlum olur ki, müasir iqtisadi şəraitdə azad olan istehsalçılar mallarının müstəqil şəkildə satışını daha münasib saymışlar. Misal üçün, əgər 2010-cu ildə taxılın bazarda satışı 36,6 %- olurdusa, 2018-cı ildə 94,8 % olmuşdu. Kəndlinin məhsulunu satmaqda sərbəstliyi - hüquqi baxımdan təmin edilsə də təşkilati nöqteyi-nəzərdən hələ də çoxlu çətinlikləri var. Bu əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının infrastrukturunun yaranmasında özünü daha qabarıq biruzə verir. Bu cür infrastruktur komponentləri kimi kənd təsərrüfatı məhsulları birjalarının, topdansatış ərzaq bazarlarının, yarmarkalarının və s. təşkilinə böyük tələbat var.

Cədvəl 4: Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətləri səviyyəsinin dəyişmə meyli (1 sentner/manat)

Məhsul istehsalı xərclərinin strukturu	İllər					
	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Dənlilər və dənli paxlalılar	100.5	21.3	12.7	17.3	25.36	14.76
Xam pambıq	170.1	27.85	29.52	29.57	30.93	34.45
Tütün	162.0	9433	63.77	297.4	800.0	733.4
Yaşıl çay yarpağı	105	26.72	27.75	327.1	442.6	838.8
Kartof	145.8	11.47	27.43	411.5	385.8	403.2
Tərəvəz (açıq torpaqda)	65.3	5.67	11.3.	164.4	195.4	222.6
Bostan məhsulları	45.5	73.8	93.17	86.3	153.5	148.2
Meyvə və giləmeyvə	135.0	23.25	194.5	206.3	373.8	371.7
Üzüm	185.0	34.28	356.3	3687	399.5	320.5
iri buynuzlu mal-qara	816.3	15.15	170.30	175.67	249.53	218.54
Süd	218.5	23.43	24.21	27.58	36.97	37.18
Yun	327.3	80.62	101.58	120.81	168.53	166.75
Yumurta (min ədədlə)	35.8	4.78	53.4	71.3	71.2	64.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

Emal müəssisələri tərəfindən, tütün, şəkər çuğunduru, pambıq, üzüm, yaşıl çay yarpağı, az da olsa tərəvəz, meyvə, paxlalılar və s. mallarının satışı çoxluq təşkil edir. Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin çoxu bitkiçilik məhsulları alqı-satqısının 1,0-2,0 %-ni, müxtəlif məhsul satışı edən topdansatış təşkilatları, hüquqi

və fərdi subyektlər edir. KT malları istehsalçılarının 3-17 %-i təsərrüfatların özündə bitkiçilik məhsullarının satışını və 2-19 %-ni s. kanallar üzrə və ya barter vasitəsilə təsərrüfat tələbatlarının ödənilməsi gərəkən material ilə dəyişdirirlər. Ölkə daxilində aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi ilə əlaqədar bəzi qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur. Ancaq onu vurğulamaq kifayət edər ki, dövlət tərəfindən tənzimlənən məhsulların aqrar sektorun ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə təbii və eyni zamanda dövlət inhisarı və inhisarçı təsərrüfat subyektlərindən ibarət olan istiqamət daxil olunmuşdur. Bilirik ki, qiymət siyasətində əsas məsələlərdən biri də istehsal və emal müəssisələri arasındakı qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin qurulması ilə əlaqədardır. Bu münasibətlərin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün son zamanlar kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarük təşkilatları vasitəsilə alınması ləğv olunmaqla istehsal və emal müəssisələrinə tam iqtisadi sərbəstlik verilmişdir. Ancaq bu tədbir azad qiymətlərlə satışın təşkili təcrübəsinin olmadığı bir mühitdə təşkil olunduğundan istehsalçı öz məhsullarının qiymətlərini təyin etməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşməli olurlar. Bununla yanaşı, əmtəə istehsalçılarının qiymətqoyma prosesində sərbəstlik qazanması bazar infrastrukturunun lazımi səviyyədə formalaşmadığı bir mühitdə baş verdiyindən, o cümlədən istehsalın həcmının azalması və materialtexniki resursların qiymətlərinin yetərincə yüksəlməsi səbəbindən kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin doğru şəkildə əsaslandırılmasında problemlər meydana gəlmişdir. Emal müəssisələri də sadalanan problemlərlə qarşı-qarşıya gəldiyindən alacağı məhsulların qiymətlərini emal üçün sərf edilən xərcləri nəzərə almaqla özünün maraqlarına uyğun şəkildə müəyyən etməyə başlamışdır.

Rəqabət mühitinin və məhsulların rəqabətqabiliyyətinin normal səviyyədə olmaması və belə amillərin kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasına neqativ təsir göstərməsi nəticəsində istehsal müəssisələri onlara təklif edilən qiymətlərlə razılaşmağa məcbur olmuşdur. Məlumdur ki, bazarın tələbi kənd təsərrüfatında istehsalın artırılmasında deyil, bunun əksinə təklifin «boğulmasına» səbəb olmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kəndlini

çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Doğrusu, bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətqoyma prosesində güclü inhisarçılıq nəzərə çarpır (Domar, E. D., 2016: s.162).

Sərbəst qiymətlərin qoyulması. Bu üsulla dövlət ədalətsiz rəqabətə və bazarın inhisarlaşdırılmasına qadağalar tətbiq etməklə bazarda onun qaydasını müəyyən edir. Qadağalar aşağıdakılardır:

- qiymətlərin üfüqi və şaquli təsbit edilməsinə qadağalar,
- qiymət ayrı-seçkiliyinə və dempinqə qadağa,
- ədalətsiz qiymət reklamına qadağa.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi inhisarlaşma dərəcəsinin və inhisarların qiymətlərə təsirinin nisbətən azalması, milli inhisarların mənafeələrinin bir-birinə ziddiyyətlik dərəcəsinin daha az olduğu sahələrdə çox tətbiq edilir. Bu qadağalar kənd təsərrüfatı və emal sənaye sektorlarında və enerji sahəsinə də tətbiq edilir. Müasir dövrdə aqrar sektorda qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənilir və o cümlədən qeyri-müstəqim yolla ərzaq məhsullarının pərakəndə satış qiymətləri qaydaya salınır. İstehsalın birbaşa tənzimlənməsi, birbaşa subsidiyaların verilməsi, əsaslı vəsait qoyuluşu, güzəştli kreditlərin verilməsi və s. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da fermerlərin istehsal etdiyi kənd təsərrüfatı məhsulları dəyərinin təxminən 60 %-ni, İsveçrə, Yaponiya və Finlandiyada isə 70 %-i dövlətin maliyyə vəsaitləri təşkil edir.

2.2. Aqrar məhsulun qiymət dinamikasına təsir göstərən ümumi və spesifik amillər

Hazırda ölkəmizdə aqrar sferada ərzaq kimi istifadə edilən KT mallarının və bunlardan material kimi yararlanmaqla qida məhsullarının istehsal edilməsi işlərini icra edən bir çox istehsalçılar ortaya çıxmışdır. Müasir dövrdə həmin istehsalçılar ayrı-ayrı təşkilati-iqtisadi formalı müəssisələr formalaşdıraraq və ya fiziki şəxs qismində işləyərək məhsul istehsal edirlər. Belə ki, bazara aqrar məhsulları təqdim edən şirkət və təsərrüfatlar emal və alqı-satqı fəaliyyətinin göstərilməsində olduqca müstəqildirlər. Onlar istehsal ediləcək aqrar məhsulların müəyyənləşdirilməsində, istehsal ediləcək məhsullara qiymət qoyuluşunda, məhsulların paylaşdırılması və satış yollarının seçilməsində və satışın stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində tamamilə sərbəstdirlər (Cəfərov A.M., 2016a: s.287).

Cədvəl 5: Kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş ümumi məhsulun göstəriciləri, faktiki qiymətlərlə (mln. manat)

	İllər				
	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi	Bütün təsərrüfat kateqoriyaları				
	4525,2	4844,6	5244,6	5225,8	5635,3
o cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	2339,8	2458,2	2629,6	2449,4	2761,1
heyvandarlıq məhsulları	2185,4	2386,4	2615,0	2776,4	2874,1
Cəmi	Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları				
	4289,2	4525,2	4880,7	4821,3	5225,1
o cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	2257,6	2360,9	2509,1	2337,6	2628,6
heyvandarlıq məhsulları	2031,6	2164,3	2371,6	2483,7	2596,6
Cəmi	Kənd təsərrüfatı müəssisələri və s. təşkilatlar				
	236,0	319,4	-363,9	404,5	410,11
o cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	82,2	97,3	120,5	111,8	132,5
heyvandarlıq məhsulları	153,8	-222,5	243,4	292,7	277,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

Son illərdə KT-nın ümumi məhsulunun dəyişmə meyli barəsində informasiyalar yuxarıdakı cədvəldə göstərilmişdir (cədvəl 5). Cədvəlin məhsullarının çoxalması ayrı-ayrı səviyyələrdə dəyişmiş və uyğun olaraq 31,5% və 18,0 % olmuşdur. Məlumdur ki, son zamanlar heyvandarlıqda KT-nın ÜM-nun artım göstəricisi bitkiçilikdə bu göstəricinin artım göstəricisini orta hesabla 1,8

dəfə qabaqlayır. Bu artım eyni zamanda heyvandarlıq məhsullarının qiymətlərinin bitkiçilik məhsullarının faktiki qiymətlərini ötüb keçməsi sayəsində alınmışdır. Sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları və KT müəssisələri və s. qurumlar üzrə istehsal edilən KT-nın məcmu məhsulunun artımı da ayrı-ayrı səviyyələrdədir. Cədvəldən görürük ki, təhlil edilən illərdə sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları hesabına istehsal edilən kənd təsərrüfatının ÜM 21,8% həmçinin, sözügedən təsərrüfat kateqoriyaları vasitəsilə istehsal edilən bitkiçiliyin ÜM-u 16,4- %, heyvandarlığın ümumi məhsulu isə 27,8 % artmışdır. KT müəssisələri və s. təşkilatlar tərəfindən istehsal edilən kənd təsərrüfatının ÜM-nun artımı 73,8%, həmçinin, bu müəssisə və təşkilatlar hesabına istehsal olunan bitkiçiliyin ÜM-un artımı 61,2- %, heyvandarlığın ÜM-un artımı isə 80,5 % təşkil etmişdir. Müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin KT-nın ümumi məhsulunun istehsalı zamanı payları da müxtəlifdir (cədvəl 5).

Cədvəl 6: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu, faktiki qiymətlərlə, yekuna görə faizlə

	İLLƏR				
	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi	<i>Bütün təsərrüfat kateqoriyaları</i>				
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
o cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	51,7	50,7	50,1	50,9	49,1
heyvandarlıq məhsulları	48,3	49,3	49,9	53,31	51,0
Cəmi	<i>Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları</i>				
	94,8	93,4	93,1	92,3	92,7
o cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	96,5	96,0	95,4	95,4	95,2
heyvandarlıq məhsulları	93,0	90,7	90,7	89,0	90,3
Cəmi	<i>Kənd təsərrüfatı müəssisələri, təşkilatlar</i>				
	5,2	6,6	6,9	7,7	7,3
o cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	3,5	4,0	4,6	4,6	4,8
heyvandarlıq məhsulları	MN	9,3	9,9	10,5	9,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

6-saylı cədvəldən məlum olur, öyrənilən bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə istehsal edilən KT-nın ümumi məhsulunda bitkiçiliyin xüsusi çəkisi 51,7 %-dən

49,0 %-ə qədər azalmış və bu müddətdə heyvandarlığın xüsusi çəkisi 48,3 %-dən 51,0 %-ə qədər yüksəlmişdir. Bitkiçiliyin ümumi məhsulunun 2013-cü ildə 96,5%-i, 2017-ci ildə isə 95,2 %-i fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının üzrə istehsal edilmişdir. Bu təsərrüfat kateqoriyaları üzrə heyvandarlığın ümumi məhsulunun 2013 və 2017-ci illərdə istehsalı 93,0 % və 90,3% təşkil etmişdir (Romastad, E., 2018: s.275).

Qeyd etdiyimiz kimi, aqrar məhsulları bazarına, daha doğrudan bu bazarın KT malları və bir sıra qida məhsulları seqmentinə məhsul təklifi ilə müəssisə və təsərrüfatlar məşğul olur. Bu müəssisələrin bəziləri aqrar müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bir qismi ancaq KT maullarının istehsalı ilə, bir qismi isə qida məhsullarının istehsalı ilə, başqa bir qismi isə həm kənd təsərrüfatı, həm də emal və qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olurlar.

Cədvəl 7: Ərzaq kimi istifadə edilən KT məhsullarının istehsalının, göstəriciləri min tonla

Məhsulların adları	İllər					müqayisədə artma/azalma
	2013	2014	2015	2016	2017	
Dənli və dənli	2458,4	2802,2	2955,3	2383,3	2999,4	541,0
Kartof	938,5	968,5	992,8	819,3	839,8	98,7
Tərəvəz	1214,8	1216,2	1236,3	1187,7	1275,3	60,5
Ərzaqlıq bostan bitkiləri	478,0	428,0	429,8	440,9	484,5	6,5
Səkər çuğunduru	252,9	173,8	187,9	173,3	484,5	68,6
Meyvə və giləmeyvə	765,8	810,0	853,8	850,8	888,4	122,6
Uzüm	137,0	151,0	148,5	147,7	157,1	20,1
Ət (kəsilmiş çəkiddə)	254,9	276,0	286,9	291,2	298,6	43,7
o cümlədən						
Mal əti	115,5	118,4	120,8	122,4	129,8	14,3
Qoyun və keçi əti	70,1	70,4	70,9	68,7	70,9	0,8
Ouş əti	68,6	86,5	94,5	99,0	97,2	28,6
Süd	1597,51	1695,6	1796,7	1855,8	1924,5	327,0
Yumurta, mln.ədəd	1011,0	1226,7	1401,5	1562,7	1552,9	541,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

7–saylı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2013-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə ölkə üzrə dənli və dənli paxlaların artımı 541,0 min ton (22,0%), tərəvəz istehsalının artımı 60,5 min ton (4,5 %), ərzaqlıq bostan bitkiləri istehsalı 6,5 min ton (1,4 %), meyvə və giləmeyvə istehsalı 122,6 min ton (16,0%),

üzüm istehsalı 20,1 min ton(14,7 %), kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 43,7 min ton (17,1 %), o cümlədən, mal əti istehsalı 14,3 min. ton(12,3%), keçi və qoyun əti istehsal 0,8 min ton (1,1 %), quş əti istehsalı 28,6 min ton (41,7 %) artmışdır. Təhlil edilən illərdə həm də digər bir sıra heyvandarlıq məhsullarının istehsal olunmasında da artımlar olmuşdur. Yumurta istehsalında artım 541,9 mln. ədəd (53,6 %), süd istehsalında isə artım 327,0 min ton (20,5 %) təşkil etmişdir.

Cədvəldə qeyd edilmiş və ərzaq olaraq istifadə edilən KT malları arasında ancaq kartofun və şəkər çuğundurunun istehsalı prosesində azalmalar nəzərə çarpmışdır. Təhlil edilən illərdə kartof istehsalında 98,7 min ton (10,5%), şəkər çuğundurunun istehsalında isə 68,6 min ton (27,1 %) azalmalar olmuşdur. Sözügedən illərdə ərzaq olaraq istifadə edilən KT mallarının istehsalı prosesində artımlar ekstensiv faktorlar üzrə olmuşdur. Edilən araşdırmalardan məlum olur ki, uzun müddətdir taxılçılıqda məhsuldarlığın səviyyəsi, sabit qalmışdır və bu istiqamətlərdə tərəqqi ekstensiv faktorlar üzrə müşahidə edilir. Əkin sahələrinin az olması taxılçılıqda ekstensiv amil hesabma idxalın həcmi minimumlaşdırmağa imkan vermir. Taxılçılığın intensiv əsaslarla inkişafının təmin olunmasındakı yararnan problemlər isə onunla bərabər tərəqqi edəcək sahə kimi heyvandarlığın tərəqqisinə mənfi planda təsir göstərir.

Cədvəl 8: Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında mal-qaranın baş sayının və məhsuldarlığının dəyişmə meyli

Göstəricilər	İllər				
	2013	2014	2015	2016	2017
İnək və camışların sayı (1000 baş)	1261,4	1272,0	1289,2	1301,6	1299
İlin əvvəlinə olan hər baş inək və camışdan süd sağımı(kq-la)	1241,0	1305,0	1363,0	1402,0	1455
Kənd təsərrüfatı , müəssisələrində toyuqların orta illik yumurta verimi, ədəd	172,0	188,0	247,0	280,0	217,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında nüəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

Müasir dövrdə ölkə daxilindəki heyvanların sayında və heyvandarlıqda məhsuldarlığın səviyyəsində nəzərə çarpan yeniliklər haqda

yuxarıdakı cədvəlin informasiyalarından təsəvvür qazanmaq mümkündür (cədvəl 8). Cədvəldən görüldüyü kimi, qeyd edilən illər ərzində hər baş inək və camışdan süd sağımı 1241 kq-dan 1455 kq-ya qədər artmış, lakin inək və camışların sayı və toyuqların orta illik yumurta verimi isə 2016-cı ilə qədər artmış, 2017-ci ildə isə bir qədər aşağı düşmüşdür.

Cədvəl 9: Qida məhsullarının istehsalının göstəriciləri

Məhsulların adları	Ölçü vahidi	2013	2014	2015	2016	2017	2013-cü illə müqayisədə 2017-ci ildə artma/+, azalma/-
Ət-cəmi	min	253,5	273,	273,7	278,1	285,1	31,8
Kolbasa	Ton	2362,0	403	6030,0	6636,0	4870,	2608,0
Yağlılıq dərəcəsi 1-3 % olan süd	min ton	813,4	821,	830,3	840,2	867,4	43,8
Yağlılıq dərəcəsi 6-29 % olan	Ton	4356,0	445	4558,0	4672,0	1122,0	774,0
Pendir və kəsmik	min	44,4	45,2	47,4	48,1	47,5	4,3
Kərə yağı	min	21,2	21,7	21,8	23,5	24,9	2,7
Tərəvəz və meyvə	min ton	149,5	147,	152	3158,1	157,9	1,6
Çörək və çörək hülka	min ton	732,2	734,	742,8	755,6	764,8	22,5
Makaron	min	10,6	20,9	7,3	8,3	8,2	1,4
Qənnadı məmulatları	min ton	45,3	46,8	47,6	40,1	54,9	10,3
Təbii çay	min ton	11,1	10,6	7,4	8,1	6,3	4,7
Marqarin	Ton	21754	230	24405	2476,0,	24825	3162,0
Alkoqolsuz içkilər	min dkl	20988	253	26558	28261	24785	3906,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında nüəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

Qida sənayesinin və KT məhsullarının istehsal edilməsinin fiziki tutum indekslərinin müqayisə edilməsindən məlum olur ki, həmin göstərici son dövrlər KT malları üzrə daha çox olmuşdur (cədvəl 10).

Cədvəl 10: AR-da kənd təsərrüfatı və qida məhsulları istehsalının fiziki həcm indekslərinin dəyişmə meyli, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Sahələrin adları	İLLƏR				
	2013	2014	2015	2016	2017
Kənd təsərrüfatı məhsulları (bütün təsərrüfat kateqoriyalan)	105,8	106,6	104,9	97,4	106,6
<i>o cümlədən bitkiçilik məhsulları</i>	108,0	105,8	104,2	91,7	111,3
<i>heyvandarlıq məhsulları</i>	103,5	107,6	105,5	103,0	102,5
Qida sənayesi məhsulları (içki daxil edilmədən)	103,8	103,1	104,8	102,0	102,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.stat.gov.az

10-saylı cədvəldən məlum olur ki, heyvandarlıq məhsulları istehsalının fiziki həcm indeksi ilə bitkiçilik məhsulları istehsalının fiziki tutum indeksi təhlil edilən illər ərzində müxtəlif səviyyələrdə dəyişmişdir. Heyvandarlıq məhsulları bazarının tutumunun nisbətən çox olması və ölkə əhalisinin həmin məhsullara tələbatının yüksək olmasına baxmayaraq, bu məhsul istehsalının fiziki həcm indeksinin dəyişməsi heç də yüksələn xətt üzrə getməmişdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri sözügedən məhsulların istehsalının bilavasitə bazar mexanizminin təsiri altında getməsidir.

Tədqiqat işində aqrar istehsalının səmərəliliyini aqrar kompleksinin sahələri səviyyəsində öyrənməldə bərabər, eyni zamanda bu kompleksin müxtəlif müəssisələri miqyasında tədqiq etmişik. Edilən araşdırmalardan məlum olur ki, aqrar sektora daxil olan və özünün texnoloji səviyyələri nöqtəyi-nəzərindən digərlərindən xeyli seçilən müəssisələrdə istehsalın iqtisadi əlverişliliyi də fərqli olur (Clodius, R.L. and W.F. Mueller, 2011: s.638).

Dissertasiya işində fəaliyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusilə diqqət edilən müəssisələrdən biri olaraq quşçuluq məhsulları buraxan müəssisələri həmin

onların texnoloji tərəqqi səviyyələri nöqteyi-nəzərindən 3 böyük qrupa ayırmaq mümkündür.

Sözügedən müəssisələr aşağıdakılardır: sürətli texnologiyaya sahib və quşların saxlanma ortamı və yemlənməsi optimal kontekstdə olan müəssisələr; müəssisələrdə quşların genetik imkanlarından geniş şəkildə yararlanmaqla quşçuluq məhsulları istehsal olunur və quşların saxlanmasında exnoloji prosesin mərhələlərində tapşırıqlara mütləq şəkildə əməl edilir; 2-ci qrup müəssisələrə sürətli texnologiyaya sahib olan, ancaq quşların saxlanması nöqteyi-nəzərindən mükəmməl şəraitin yaradılmasında problemlərlə üzləşən müəssisələri şamil etmək mümkündür; bu müəssisələrdə də inkişaf etmiş genetik imkanlara sahib quşlar saxlanılır, ancaq bu quşlar yemlənmə şəraitinin dəyişməsinə dözümlükləri ilə digərlərindən seçilir, 3-cü qrup müəssisələrə və ya təsərrüfatlara özlərinin ölçüləri nöqteyi-nəzərindən kiçik olan fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarını şamil etmək mümkündür; bu təsərrüfatlar proseslərində quşçuluq məhsullarının istehsal edilməsi sürətli olur, ancaq məhsulların istehsal edilməsi prosesi təbii şəraitdə gedir; bu səbəbdən də bu təsərrüfatlarda istehsal edilən məhsullar özlərinin istehlak xassələri və keyfiyyət göstəriciləri nöqteyi-nəzərindən sürətli texnologiyaya sahib müəssisələrdə istehsal edilən məhsullardan xeyli seçilir (Alıyev İ. H., 2015: s.243).

Qeyd etdiyimiz müəssisələrdə istehsal-satış fəaliyyətinin göstərilməsinə marketinq yanaşma səviyyəsi də fərqli olur. Edilən müşahidələrdən məlum olur ki, qruplaşdırılan müəssisələrdə marketinqi geniş şəkildə tətbiq edən müəssisələr 1-ci və 2-ci qrupa aid olan müəssisələrdir. Həmin müəssisələrdən başqa, quşçuluq məhsullarının istehsal prosesi ilə maraqlanan fərdi sahibkar təsərrüfatları da marketinq faktorları üzrə istehsal-satış fəaliyyətini əhatə edib idarə etməyə cəhd edirlər. Vurğulamaq lazımdır ki, bu təsərrüfatların bəziləri aqrar sektor kimi fəaliyyət göstərirlər. Bununla belə, bu təsərrüfatlar arasında istehsal edilən KT mallarını emal etmək üçün sexlər də fəaliyyət göstərir. Məhz bu amil onları aqrar sektorlarına aid etməyə əsas yaradır. Belə ki, tətqiqatın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, aqrar müəssisələri eyni zamanda təsərrüfatlar daxilində istehsal edilən KT

mallarının sənaye emalını həyata keçirən sexlərin yaradılması metodu ilə də olar (Александров А., 2011: s.85).

2.3. Respublikamızda idxal-ixrac edilən mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymət göstəricilərinin təhlili

AR-nın aqrar sektorunda xarici-iqtisadi fəaliyyət sahəsində qiymət siyasətinin aparılması zamanı müəyyən məhdudiyyətlər vardır. İxrac təyinatlı KT və yeyinti məhsullarının məbləğinin bu məhsulun dünyadakı orta qiymət səviyyəsindən az olması başqa tərəfdaş tərəfindən dempinq siyasətinə uğrayır və ədalətsiz rəqabət mühiti ortaya çıxır. Bununla belə tədarükçülərin aşağı qiymətli məhsulların tədarükü zamanı bu müəssisələrin işgüzar nüfuzu xeyli aşağı düşür. Digər yandan, ixrac təyinatlı KT və yeyinti məhsullarının məbləğlərini orta dünya məbləğləri səviyyəsindən yüksək müəyyən etmək düzgün deyil. Xarici bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb və təklif nisbətini də əsas götürməklə, onların alqı-satqısı üzrə təklif olunan ortalama qiymətinə KT mallarının bütün dünya üzrə qiymətləri deyəcəyik. Kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidlərinin çox olması bu sektorda qiymətlər çoxluğunun da qəbul edilməsini vacib edir.

Cədvəl 11: İdxal məhsulları və onların ABŞ dolları ilə həcmi, min dollarla (cəm milyard dollarla)

Məhsul qrupları	2014	2015	2016	2017	2018
Diri heyvan, heyvan məhsulları	547.4	657.2	682.4	1 851.2	3 306.2
Tərəvəz məhsulları	190 337.3	268 816.8	308 055.4	301 706.7	331 106.4
Heyvan və bitki yağları	188 255.5	173 756.7	221 765.0	227 883.4	190 334.5
Emal edilmiş qida məhsulları; içkilər, spirtli içkilər və sirkə; tütün	214 202.8	273 849.5	301 703.4	346 815.3	316 050.8
Digər məhsullar	20766866.3	25853817.0	23075776.5	23097160.2	21634958.0
Cəmi	21360210.3	26570898.4	23907983.6	23975416.7	21828608.8

Mənbə: Food and Agriculture Organization of the United Nations

Link: www.fao.org

AR-nın iqtisadiyyat sahəsi böyük ölçüdə (92.7 %) neft ixracından asılıdır. Ancaq iqtisadi böhran, o cümlədən, OPEK kimi qlobal oyunçuların qərarları bu sahəyə asanlıqla təsir göstərmək gücünə sahibdir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracından daxil olan gəlirin səviyyəsi çox aşağıdır (Cədvəllər 10 və 12). 2016-cı ilin yanvar ayında yaranan iqtisadi böhran və yüksək devalvasiya bir daha sübut etdi ki, xam neftdən başqa yerdə qalan digər gəlir qaynaqlarına, eyni zamanda daxili istehsala əsaslanan güclü kənd təsərrüfatı və ərzaq, əlaqəli digər sahələrə ehtiyac vardır (Cəfərov A.M., 2016b: s.182).

Cədvəl 12: Məhsullar üzrə ixrac bölgüsü, faiz

Məhsul qrupları	2014	2015	2016	2017	2018
Diri heyvan, heyvan məhsulları	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tərəvəz və bitki məhsulları	0.8	1.0	1.3	1.4	1.4
Heyvan və bitki yağları	0.8	0.8	0.9	1.0	0.9
Emal olunmuş qida məhsulları; içkilər, spirtli içkilər və sirkə; tütün	1.0	1.0	1.4	1.5	1.5
Kənd təsərrüfatı məhsulları, cəmi	2.7	2.7	3.4	3.6	3.7
Digər məhsulların idxalı	97.3	97.4	96.4	96.4	96.3
Cəmi	100	100	100	100	100

Mənbə: Food and Agriculture Organization of the United Nations

Link: www.fao.org

Məhsulların ixrac olunması əsasən qonşu ölkələrin bazarlarına yönəlsə də, bəzi gec xarab olan məhsullar daha uzaq bazarlara ixrac olunur (Cədvəl 13). Orqanik məhsulların istehsal olunmasını və ixracını AR-nın imkanları sırasına daxil etmək olar, bunun üçün ölkə müvafiq ekoloji şəraitə və təbii sərvətlərə sahibdir. Müəyyən qiymət artımı ilə hətta daha mürəkkəb bazarlara da çıxmaq olar.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac və idxalını bir-biri ilə müqayisə etdikdə, idxal edilən məhsulların daha çox olduğunu görürük, bu da idxaldan asılılığı xarakterizə edir. AR-nın müxtəlif heyvan və bitki məhsulları üzrə idxal tərəfdaşları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Diri mal-qara, Gürcüstan, RF və Ukrayna;
2. Diri quşlar, İran İslam Respublikası, Türkiyə, Niderland;
3. Mal-qara əti- Hindistan, Ukrayna, Braziliya;

4. Quş eti və əlavə ət məhsulları, ABŞ, Braziliya, Türkiyə;
5. Təzə və buzlu balıq, Vyetnam, İspaniya, RF;
6. Süd və qaymaq, Ukrayna, RF, Belarus;
7. Kərə yağı və süddən hazırlanmış başqa yağlar, Yeni Zelandiya, Litva, Belarus; Pendir və qaymaq, Danimarka, RF, Almaniya;
8. Yumurta, Türkiyə, Çex Respublikası, İran İslam Respublikası;
9. Kartof, RF, İran İslam Respublikası, Niderland;
10. Tər tərəvəz, Türkiyə, İran İslam Respublikası, Özbəkistan;
11. Tər meyvə, Ekvador, İran İslam Respublikası, Tailand;
12. Çay, Şri Lanka, İran İslam Respublikası, Hindistan;
13. Buğda, RF, Qazaxıstan, Türkiyə;
14. Düyü, RF, Hindistan, Tailand;
15. Buğda unu, RF, Qazaxıstan, Türkiyə;
16. Bitki yağı, İndoneziya, RF, ABŞ.

Cədvəl 13: Azərbaycanın ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, idxal edən ölkələr

Məhsul	İdxalçı
Kartof	RF, Qazaxıstan və Gürcüstan
Tər tərəvəz	RF və Qazaxıstan
Tər meyvə	RF, Ukrayna, Qazaxıstan, Almaniya, İtaliya və Gürcüstan
Çay	İraq, RF, Gürcüstan, Ukrayna, və Qazaxıstan
Bitki yağları	İraq, Gürcüstan, Tacikistan, Türkmənistan
Marqarin və digər ərzaqlar	İraq, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan
Qənd	Əfqanıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan və İraq
Makaron məmulatı	Gürcüstan, Əfqanıstan və RF
Konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəzlər	Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan, Almaniya, İraq, Türkmənistan, Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, ABŞ, Özbəkistan, İsrail və Avstriya
Meyvə və tərəvəz şirələri	RF, Polşa, Belarus, Türkmənistan, ABŞ, Ukrayna, Estoniya, Fransa, Litva, İtaliya, Almaniya, Avstriya, Yeni Zelandiya, Malaziya və Yunanıstan
Şərab	RF
Tütün	RF, Belarus, Gürcüstan və İran İslam Respublikası

Mənbə: Food and Agriculture Organization of the United Nations

Link: www.fao.org

Cədvəl 14-də verilən məlumatlar hesabına aqrar ixracın tempi ilə əlaqəli olan nəticələr əldə etməyə də imkan verir: Aqrar sektorda istehsal edilən məhsulların ixrac məbləğlərində yeniliklərin rolu uyğun məhsulları istehsal edən sektorların ümumi ixracda payından asılıdır; Qiymətin artıb-azalmasının aqrar ixracına müxtəlif məhsullar üzrə təsirində köklü dəyişikliklər müşahidə olunur. Əsas məhsulların idxal tempindəki meyllər məbləğlərin dəyişilməsinin idxaldan daxil olan vəsaitin ümumi həcminə müsbət təsir göstərmiş olur (Cəfərov A.M., 2016b: s.179).

Cədvəl 14: İdxal məhsulları və onların ABŞ dolları ilə həcmi, min dollarla (cəm milyard dollarla)

Məhsul qrupları	2014	2015	2016	2017	2018
Diri heyvan, heyvan məhsulları	86215.8	118677.7	113791.3	128862.7	149568.4
Tərəvəz məhsulları	437423.0	519597.0	500125.6	548445.9	427030.3
Heyvan və bitki yağları	93706.2	95064.3	107217.4	75563.2	88110.1
Emal edilmiş qida məhsulları; içkilər, spirtli içkilər və sirkə; tütün	616372.2	659761.7	721279.2	813625.7	888995.5
Kənd təsərrüfatı məhsulları, cəmi	1233717.1	733340.8	1442414.3	1566497.6	1553704.2
Digər məhsulların idxalı	5366894.5	9022627.7	8210456.3	9146002.9	7633993.4
Cəmi	6600612.6	9755968.6	9652871.6	10712402.5	9187697.5

Mənbə: Food and Agriculture Organization of the United Nations

Link: www.fao.org

Cədvəl 15-də ölkəmizdə 2013-2018-ci illər ərzində idxal olunan KT və yeyinti məhsullarının hər tonunun orta qiymət informasiyalarından məlum olur ki, tədqiq edilən dövrdə ölkəmizin idxal məhsullarının hər birinin qiyməti üçün qeyri-stabillik mümkün olmuşdur. Öyrənilən dövrdə idxal edilən KT və yeyinti məhsullarından şəkər, bitki yağları, kartof, təzə meyvə və düyünün qiymətlərində artım olmuşdur. Ancaq balıq, buğda, quş əti və s.məhsulların məbləğlərində dəyişiklik nəzərə çarpır. İdxal olunan quş ətinin hər tonunun qiyməti 2013-cü illə müqayisədə 2014-ci (2,6 %) və 2016-cu (0,4%) illərdə azalsa da, 2015-ci ildə 7,3 %, 2017-cü ildə 0,7 %, 2018-ci ildə isə 23 % artmışdır. Belə dəyişim buğdadada da özünü biruzə vermişdir. Belə ki, 2013-cü illə müqayisədə 2014-ci ildə 14,6 %,

2015-ci ildə 1%, 2016-cu ildə 7% azalsa da, 2017-cu ildə 26,4 %, 2011-ci ildə isə 69,3 % artmışdır.

Cədvəl 15: Mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymətlərinin dinamikası

Məhsullar	Göstəricilər	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Mal əti	Qiyməti (ABŞ dolları)	1345,7	930,6	973,2	1044,6	1281,3	1132,7
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	69,5	74,5	78,2	87,5	85,2
Quş əti	Qiyməti (ABŞ dolları)	524,7	510,4	552,6	522,7	558,2	637,1
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	97,3	117,3	99,4	110,5	124
Süd və qaymaq	Qiyməti (ABŞ dolları)	783,7	469,3	435,5	402	334,7	483,4
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	5 9,7	55,8	51,5	47,7	62,5
Kartof	Qiyməti (ABŞ dolları)	107,6	152,5	133,5	124	121,3	907,9
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	1 4 1 ,4	124,6	116,8	120,3	842,33
Balıq	Qiyməti (ABŞ dolları)	372,7	317,5	339,3	345,8	461,5	630,2
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	85,2	97	95	136,4	169,1
Buğda	Qiyməti (ABŞ dolları)	134,9	164,3	131,6	130,5	21,5	281,5
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	121,5	97,4	114,3	154,8	208,4
Şəkər	Qiyməti (ABŞ dolları)	160,5	165,5	174,8	327,6	327,5	3492
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	1 03,4	108,6	187	205,8	218,1
Çay	Qiyməti (ABŞ dolları)	2286,6	194,1	1873,4	1781,4	1855	2266,8
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 0	84	82,6	82,8	80,5	98,5
Bitki yağları	Qiyməti (ABŞ dolları)	458,8	457,5	466,7	459,7	555	714,3
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	11 1 ,8	101,5	116,5	123	156,4
Təzə meyvə	Qiyməti (ABŞ dolları)	213,5	313,5	293,5	289,7	263,7	386,2
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	142,3	137,4	150,5	122,2	181
Düyü	Qiyməti (ABŞ dolları)	182,3	315	215,4	294,2	245,7	795,2
2018-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 00	217,3	1 1 8,3	145,5	135,2	434,8

Mənbə: Food and Agriculture Organization of the United Nations

Link: www.fao.org

KT və yeyinti məhsullarının hər bir tonunun idxal məbləğlərini öyrənərkən, dövlətlər üzrə müxtəlif növ bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının idxal

məbləgləri vəziyyətinin tədqiq edilməsi də qeyd etdiklərimizi təsdiqləyir (Cədvəl 16). Keçid dövründə AR-dan idxal olunan KT və yeyinti məhsullarının orta qiymətlərinin dəyişmə halları eyni ilə ixrac məhsullarında da müşahidə edilmişdir (Allahverdiyev H. B., Qafarov K. S., Əhmədov Ə.M., 2002: s.264).

Cədvəl 16: İxrac olunan əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının orta qiymət göstəriciləri

Məhsullar	Göstəricilər	2013	2014	2015	2016	2017	2013
Buğda unu	Qiyməti (ABŞ dolları)	168,3	286,4	208,4	235,5	430,3	443,6
2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	168,3	1 23	140,2	255,7	263,7
Təzə tərəvəz	Qiyməti (ABŞ dolları)	276,7	287,5	494,4	466,2	418,6	409,4
2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	101,8	177,8	167,5	150,5	147,2
Təzə meyvə	Qiyməti (ABŞ dolları)	336	346,7	870,5	640,1	649,4	556,5
2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	1 12,9	259	190,5	193,3	165,4
Şəkər Çuğunduru	Qiyməti (ABŞ dolları)	38,7	44	43	55,3	58,7	56,2
2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	1 1 0,7	1 10,8	142,8	151,2	144,5
Bitki yağları	Qiyməti (ABŞ dolları)	783,3	1326,6	1114,1	1153,8	1344,2	1868,8
2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	1 68,1	1 41,3	146,5	170,4	237,2
Çay	Qiyməti (ABŞ dolları)	2125,2	2753,2	2704	2802,2	3072,4	3549,2
2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	1 29,5	1 27,3	131,8	144,5	167,2
Üzüm şərabı	Qiyməti (ABŞ dolları)	4,1	6,3	10	10,6	14,6	16,1
2013-ci ilə nisbətən qiymətin artım sürəti, (%-lə)		1 01	1 46,2	235,6	252,6	341,1	389,5

Mənbə: Food and Agriculture Organization of the United Nations

Link: www.fao.org

Cədvəl 16-da ölkəmizdə 2013-2013-ci illər ərzində idxal olunan kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının hər tonunun orta qiymətlərindən məlum olur ki, tədqiq edilən dövrdə ölkəmizin mühüm növ idxal məhsullarının hər birinin məbləgləri üçün qeyri-stabillik səciyyəvi olmuşdur. 2013-cü ilə nisbətən 2014-ci ildə ixrac edilən buğda ununun məbləği 69,3 % (2015, 2016, 2017 və 2013-ci illərdə uyğun olaraq 25 %, 40,3 %, 2,7 dəfə və 163,8 %), təzə tərəvəzin qiyməti

3,8 % (2015, 2016, 2017 və 2013-ci illərdə uyğun olaraq 77,8 %, 67,7 %, 50,9 %, 47,5 %), təzə meyvənin qiyməti 2,8 % (2015, 2016, 2017 və 2011-ci illərdə uyğun olaraq 2,7 dəfə, 90,8 %, 93,4 %, 65,7 %), biyan kökünün qiyməti isə 0,5 % (2015, 2016, 2017-cu illərdə uyğun olaraq 0,7 %, 1,3 % və 0,6 %) artmışdır.

III Fəsil. AQRAR SAHƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QIYMƏT MEXANİZMİNDƏN İSTİFADƏNİN EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

3.1. Aqrar iqtisadiyyatda mənfəətliliyin artırılmasında qiymətlər üzrə nisbətə təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

AR-nın ərzaq təhlükəsizliyinin qorunması və iqtisadiyyatın əsas istiqamətləri olan kənd və sənaye təsərrüfatı arasında mübadilə əlaqələrinin eyniliyinin təmin olunması üçün qiymət paritetliyi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

KT ilə iqtisadiyyatın başqa sahələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə paritetliyin təmin olunması əslində qiymət münasibətləri ilə gerçəkləşdirilir. Bu zaman paritetin pozulmasına əngəl olmaq üçün istiqamətlənmiş vacib tədbirləri ölkə öz öhdəsinə götürməli və büdcədən vergiqoyma və maliyyələşdirmə sistemi vasitəsi mühüm tənzimləyici vəzifələr yerinə yetirməlidir. Sahələrarası iqtisadi əlaqələrin qiymətləndirilməsi KT-da iqtisadi artımın təmin olunmasında xüsusi rol oynayır. Nəzərə almalıyıq ki, KT-da ikinci dəfə istehsal prosesi dinamik xarakterlidir. Sözsüz ki, bu zaman iqtisadiyyatın başqa sahələri ilə KT arasında əmək haqqı istiqamətində paritetliyin vəziyyətinin tədqiq edilməsi üstünlük normasında paritetliyin təyin olunması amortizasiya normasındakı eyni zamanda, fərqli xüsusiyyətlərin yox edilməsi məhz qiymət disparitetinin zəiflədilməsində xüsusi rol oynaya bilər (Cəfərov A.M., 2016a: s.283).

Tədqiqatlardan məlum olur ki, qiymət dispariteti əslində müəyyən məhsulların məbləğləri arasındakı qeyri-bərabərliyin yaranmasını özündə bürzə verir. Bir sıra səbəblərdən kənd təsərrüfatı məhsullarının bahalaşması həmin məhsulların istehsal vasitələrinin bahalaşmasından daha intensiv baş verir və qiymət dispariteti ortaya çıxır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin çox azalması düzgün praktika deyil. Dövlət maksimum şəkildə qiymət disparitetini qarşılıyır. Ancaq istehsalçıya mütləq şərait yaratmaq lazımdır ki, o gəlir qazanıb, növbəti il üçün investisiya imkanları əldə etsin.

Kənd təsərrüfatında özünü göstərən disparitetlər əsasən 2 cür özünü biruzə verir ki, bunlara da aşağıdakıları şamil etmək mümkündür:

- KT ilə sənaye məhsullarının məbləğləri arasında yaranan disparitetlər. Bunlar adətən KT malları ilə KT-da istifadə edilən maddi texniki vəsaitlərin qiymətləri arasında ciddi qeyri-bərabər mübadilə əlaqələrinin formalaşması nəticəsində özünü göstərir;
- Aqrar sektorda əmtəə istehsalçılarının buraxdığı məhsulların topdan buraxılış məbləğləri ilə pərakəndə məbləğləri arasında meydana gələn disparitetlər. Bunlar adətən ticarət məhsullarının gerçəkləşdirilməsi ilə əlaqədar KT əmtəə istehsalçılarına edilən təsirləri özündə biruzə verir.

Qiymət disparitetinin I növü, aqrar bazar infrastrukturunun zəif tərəqqisi fonunda, həmçinin kəndin istehsal və xidmət sektoruna olan tələbatının qarşılınması nəticəsində meydana gəlir. Təhlildən məlum olur ki, ölkəmizdə KT texnikası istehsal edən müəssisələrin olmaması, KT texnikasının xarici ölkələrdən gətirilməsi yekunda texnikanın məbləğlərinin çoxalmasını əsaslandırır ki, bunların hamısı da sənaye məhsulları ilə KT mallarının məbləğləri arasında disparitetin ortaya çıxmasını əsaslandıran vacib faktor kimi özünü göstərir. Araşdırmalardan məlum olur ki, KT əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyəti və o cümlədən, sənaye məhsullarının yüksək məbləğləri əmtəə istehsalçılarının bu məhsulların alışından imtina etməsinə şərait yaradır. Vurğulamaq olar ki, KT malları ilə sənaye məhsulları arasında olan qiymət disparitetləri aqrar istehsalda xammal xərclərinin tərkibinin ciddi dəyişikliklərinin yaranmasına yol açır. Bu cür dəyişiklik əvvəlcə KT mallarının ilk dəyərinin tərkibində özünü biruzə verir. Buna səbəi əmək haqqının payının istehsal üçün sərf edilən məsrəflərin tərkibində azalması və maddi vəsaitlərə sərf edilən xərclərin xüsusi çəkisinin artmasıdır.

Aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin tərəqqi etdirilməsi üçün əvvəlcə onlara gərək olan maddi-texniki resursların qiymətləri tənzimləməli, yəni həmin resursların aşağı qiymətlərlə onlara satışı təmin edilməlidir. Hesab edirik ki, aqrar-sənaye kompleksi sistemində fəaliyyət göstərən

sahibkarlar üçün maddi texniki resursların ucuzlaşdırılması üçün tənzimləməsi həyata keçirilməlidir (Salahov S.V.,2014: s.198).

Bu, ondan irəli gəlirki, son dövrlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına sərf edilən xərclərin strukturunda materialın məsrəflərinin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Misal üçün, 2009-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə bitkiçilik məhsullarının istehsalına çəkilən məsariflərin strukturunda material məsariflərinin xüsusi çəkisi 56,5 %-dən 60,0 %-ə qədər artmışdır.

Həmin dövrdə material məsariflərinin özünün strukturunun təhlilindən məlum olur ki, toxum və əmək materiallarına sərf edilən məsariflərin xüsusi çəkisi 22,4 %-dən 23,3 %-ə, yemin xüsusi çəkisi 17,3 %-dən 19,4 %-ə qədər artmışdır.

Bir yandan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı zamanı yaranan problemlər (istehsalçıların yerli emal müəssisələrinin inhisarçı mövqeləri ilə qarşılaşmaları, öz məhsullarını əlverişli bazarlarda satmaq imkanlarının olmaması.), digər yandan isə, məhsulların istehsalına sərf edilən material məsariflərinin artması istehsalçılara geniş təkrar istehsalı həyata keçirməkdən ötrü yetərinə gəlir qazanmağa imkan vermir.

Bu cür şəraitdə qiymətlərdə də öz stimullaşdırıcı funksiyasını icra etmir.

Bu səbəbdən də düşünürük ki, ölkənin aqrar-sənaye kompleksi sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarların üzləşdikləri bu çətinliklər nəzərə alınmaqla dövlət tərəfindən qiymətlərin tənzimlənməsi üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlər sisteminə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- Emal müəssisələri ilə həmin emal müəssisələrinin yerləşdiyi ərazidə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlar arasında qiymətlərin müəyyən edilməsi zamanı yaranan münasibətlərin araşdırılması, məhsullara qiymətlərin formalaşması zamanı inhisarçı (diqtəedici)
- mövqe tutan emal müəssisələrinin inhisarçılığını aradan qaldırmaq üçün həmin məhsulların minimum alış qiymət səviyyəsinin qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının təsbit edilmiş minimum alış qiymət səviyyəsindən aşağı qiymətə məhsul alan emal müəssisələrinə qarşı inzibati xarakterli tədbirlərin tətbiq edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə edilən maddi texniki resursların dövlətin maliyyə imkanları daxilində istehsalçılara güzəştli qiymətlərlə satışının təşkili;
- KT malları istehsal edilməsi ilə məşğul olan sahibkarlara aqroservis xidməti göstərən təşkilatların göstərdikləri xidmətin qiymətinin həmin təşkilatların ikinci dəfə istehsalı həyata keçirmək imkanları nəzərə alınmaqla yuxarıdan məhdudlaşdırılması;
- yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına onların istehsal etdiyi məhsulların əhəmiyyətliliyi nəzərə alınmaqla, dövlətin maliyyə imkanları daxilində yardımların göstərilməsi;
- xarici ölkələrdən ölkəmizin bazarlarına daxil olan istehsalçılarla müqayisədə yerli istehsalçıların rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün onlara subsidiyaların, dotasiyaların və subvensiyaların verilməsi;
- xarici ölkələrdən istehlakçıların tələblərinə uyğun olmayan məhsulların ölkəmizin bazarlarına daxil olmasının qarşısının alınması;

Sözügedən tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi ölkənin aqrar-sənaye kompleksi sistemində formalaşmış qiymət uyğunsuzluğunun aradan götürülməsinə imkan verməklə bərabər, aqrar-sənaye kompleksi sistemində bazar münasibətlərinin dərinləşdirilməsinə və həmin bölmədə sahibkarlığın tərəqqisinə güclü təkan verə bilər.

Qiymət uyğunsuzluğunu aradan götürmək üçün tənzimlənmə tədbirlərinin görülməsi zamanı ona çalışmaq lazımdır ki, bazar mexanizmi əsasında inkişaf iqtisadi inkişafın strateji əsası olaraq qalsın.

Bu cür inkişafın təmin olunmasında yeni formalaşdırılacaq qiymətlərdən və tətbiq edilən qiymət sistemindən çox şey asılıdır.

Aqrar-sənaye kompleksi sistemi ilə sənaye sahələri arasında qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması üçün əvvəldə vurğuladığımız kimi, müxtəlif qiymət növlərinin bir-birilə əlaqəli şəkildə tətbiqinə ciddi fikir verilməlidir.

Daha öncə gözdən keçirdiyimiz qiymətlərdən başqa, aqrar-sənaye kompleksi sistemində məqsədli, astana və girov qiymətləri də tətbiq edilməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tərəqqisi, əslində, bu qiymət növlərini tətbiq etmədən qeyri-mümkündür.

Məqsədli qiymət geniş təkrar istehsalı həyata keçirilməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə həmin məhsulları istehsal etmək üçün zəruri olan istehsal vasitələrinin qiymətləri arasında paritetliyin təmin edilməsinə imkan verən qiymətdir (Romastad, E., 2018: s.272).

Kənd təsərrüfatı məhsullarına formalaşan qiymətlər geniş təkrar istehsalı həyata keçirməyə imkan vermədikdə dövlət istehsalçılara verdiyi dotasiyalar, subsidiyalar və subvensiyalar vasitəsilə onların qiymətlərini məqsədli qiymət səviyyəsinə çatdırmalı və istehsalçılara geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək nöqtəyi-nəzərindən əlverişli zəmin yaratmalıdır.

Ölkəmizin aqrar-sənaye kompleksi sisteminin reallaqlırını nəzərə alınmaqla qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət qiymət tənzimlənməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması, bu sahədə həm də bazar iqtisadiyyatının tərəqqi etdiyi xarici dövlətlərin təcrübəsini öyrənməyi tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən strukturların məhsullarına qiymət əmələ gəlməsi haqqında danışarkən vurğulamaq lazımdır ki, həmin ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət əmələ gəlməsinin modern konsepsiyasında qiymətlərin formalaşdırılmasına, onların tənzimlənməsinə dövlətin müdaxiləsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatdan məlum olur ki, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində dövlət aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləmək üçün qiymətlərin aşağı və yuxarı səviyyələrini müəyyən edir. Bazar iqtisadiyyatının

inkişaf etdiyi ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinə müxtəlif yollarla müdaxilə edilməsə də, qiymətlər yenə də bazarın əsas aləti kimi qalmaqda davam edir. Bu, ona görə belədir ki, qiymətlər ilk öncə tələb və təklifin təşkili altında bazar da formalaşır.

Dövlət bazar iqtisadiyyatı şəraitində əslində qiymət əmələ gəlməsi siyasəti deyil, KT və ərzaq məhsulları istehsal olunmasının lazımi həcmlərdə və nisbətlərdə istehsalı üçün ilkin iqtisadi şərait yaradan aqrar bazarın tənzimlənməsi siyasətini aparır.

Bu zaman, qiymət əslində tənzimləmə obyektini kimi deyil, tənzimləmənin vacib vasitəsi kimi istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə dövləti təmsil edən tənzimləyici orqanlar bazar qiymət əmələ gəlməsinə əsaslı şəkildə müdaxilə etmədən, bazar qiymət əmələ gəlməsinin əsaslarını dağıtmadan tənzimlənməni elə həyata keçirirlər ki, istehlakçıların geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından maraqlı olduqları gəlirlilik səviyyəsi təmin edilsin.

Bunun üçün müxtəlif ölkələrdə və ölkələr qrupunda fərqli sistemlərə sahib qiymətlərin formalaşması siyasəti həyata keçirilir.

Bizim ölkəmizdə qiymətlərin tənzimlənmədiyi indiki şəraitdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə və yaxud ölkələr qrupunda bu zamana kimi mövcud olmuş qiymət tənzimləmə siyasətinin mexanizmlərinin açıqlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə mexanizmlər haqqında təsəvvürlərə malik olmaqla aqrar-sənaye kompleksi sistemi ilə iqtisadiyyatın başqa sahələri arasında formalaşmış qeyri-ekvivalent əmtəə mübadiləsinin qarşısını almaq və qiymət uyğunsuzluğunu aradan götürmək mümkündür.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymət tənzimlənməsi, qiymət siyasəti ABŞ-da konkret olaraq aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

- bu ölkənin KTN hər il istehsalın renebelliyinin ən aşağı səviyyəsinin təmin edilməsinə imkan verən məbləğlərlə KT məhsullarının tədarük edilməsi proqramını tərtib edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı gözlənilmədiyindən çox alındıqda, yəni, təklif tələbi qabaqladıqda bazar qiymətlərinin səviyyəsi əvvəlcədən müəyyən edilmiş həddən aşağı düşən zaman dövlət fermerlərdən məhsulların böyük miqdarda alışıni həyata keçirir və müəyyən haqq müqabilində onların saxlanılmasını həyata keçirir (Clodius, R.L. and W.F. Mueller, 2011: s.626).

Dövlət fermerlərdən bu yolla tədarük etdiyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarını bazar qiymətlərinin yüksəlişi zamanı bazara çıxarmaqla təklifi artırır və beləliklə də qiymətlərin səviyyəsinin azaldılmasına, əhalinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələbatlarının daha da dolğun ödənilməsinə zəmin yaradır. Buna ehtiyac olmadıqda isə, dövlət fermerlərdən tədarük olunmuş məhsulların ixracı haqqında tədbirlər həyata keçirir.

Bu ölkədə qeyd edilənlərdən başqa, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə, uşaq bağçalarına, məktəblərə bir sıra ərzaq məhsullarının pulsuz verilməsi həyata keçirilir və yaxud tələbin artırılması proqramı gerçəkləşdirilir.

İnkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ölkəsi olan ABŞ-da bir neçə onilliklərdə ki, rəsmi olaraq 2 növ müdafiə qiymətləri tətbiq edilir: məqsədli qiymətlər; girov qiymətləri və yaxud girov dərəcələri.

Bu qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalın sərf edilən məsrəflərin bərpasına və müəyyən məbləğdə mənfəət qazanılmasına yönəldilmişdir. ABŞ – da fermerlərin emal etdiyi məhsulların gerçəkləşdirilməsi bazar qiymətləri ilə həyata keçirilir və həmin qiymətlər məqsədli qiymətlərdən böyük, ondan kiçik və ya ona bərabər ola bilər.

Bu ölkədə əlaqədar dövlət orqanları tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətlərinin ciddi şəkildə müşahidəsi aparılır və ilin axırında məqsədli qiymətlə gerçəkləşdirmə qiyməti arasındakı fərq bir neçə onilliklərdə ki, dövlət tərəfindən fermerlərə ödənilir.

Beləliklə, reallaşdırma qiymətinin səviyyəsinin məqsədli qiymətlə müqayisədə aşağı olması səbəbindən fermerin dövlət tərəfindən əldə etdiyi kompensasiya ödəmələri sayəsində həmin ölkələr fermerlərinin ikinci dəfə

istehsalı həyata keçirmək imkanı təmin edilir və məqsədli qiymət onun üçün reallığa çevrilir.

AİB-ə üzv dövlətlərdə isə başqa qiymət mexanizmi fəaliyyətdədir.

Birliyə daxil olan dövlətlərdə istehsal miqyaslarına əsasən iri və orta fermerlərin müəyyən gəlirlilik səviyyəsinə təminat verən məqsədli və ya əvvəlcədən müəyyən olunan qiymətlər müəyyənləşdirilir.

Bu ölkələr qrupun da minimal qiymətlər funksiyasını müdaxilə və yaxud intervensiya qiymətləri yerinə yetirir.

Bazar qiymətləri bu qiymətlərdən aşağı düşən zaman dövlətdəki təşkilatları məhsulları fermerlərdən tədarük edirlər.

Əvvəlcədən müəyyən edilmiş məbləğlərlə baş verən dövlət tədarüku bazar məbləğlərinin qeyd edilmiş ən aşağı səviyyədən aşağı düşməsinə əngəl olan effektiv vasitə olaraq istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət əmələ gəlməsi özəlliklərinə məqsədli qiymətlərin təsərrüfat ilinin müxtəlif ayları üzrə onların illik səviyyəsinin 10 %-i həddində differensiallaşdırılması da aid olunur.

Qiymətlərin differensiallaşdırılması realizə edilmiş məhsulların təsərrüfatda saxlanılması məsrəflərini tarazlaşdırmaq, o cümlədən kommersiya qurumlarına və dövlətə məxsus anbarlarda məhsulların saxlanılması xərclərinin ödənilməsi üçün düşünülmüşdür. Axırncı halda məqsədli məbləğlərin differensiallaşdırılması yolu ilə saxlanılma zamanı KT mallarının itkilərindən dəyən ziyanın tarazlaşması planlaşdırılır. (Allahverdiyev H. B., Qafarov K. S., Əhmədov Ə.M., 2002: s.313)

Vurgulamaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi Avropa Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının çoxunun qiymətlərinin dəyişməsinin müşahidəsi aparılır.

Bu məsələ Avropa Birliyi ölkələrində həmin ölkələrin milli orqanları tərəfindən davamlı olaraq həyata keçirilir. Bu cür müşahidələrə əsaslanmaqla, mütəmadi olaraq «bazarın sağlamlaşdırılması» üzrə tədbirlər görülür. Bazarın sağlamlaşdırılmasına isə, məhsulların təklifi ilə həmin məhsullara olan tələb

arasında balansın müdafiəsi, bazar məbləğlərini tənzimləməklə onların arzu olunan intervalda saxlanması əsasında nail olunur. Yəni, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə tələb təklif mexanizmi əsasında formalaşan qiymətlər qiymətlərin formalaşmasının strateji əsası olaraq qalır.

Aqrar sektorunun üzləşdiyi qiymət disparitetinin yox edilməsinin əsas vasitələrindən biri əslində müxtəlif sektorların oliqapol təsirinin aqrar sahəsi məhdudlaşdırılması ilə əlaqədardır. Vurğulamaq olar ki, KT xammalı istehsal əmtəə istehsalçılarını emal müəssisələri KT mallarını gerçəkləşdirən ticarət sahələri əsasən oliqapol inhisarçı təsirlər göstərir ki, həmin təsirlər də yekunda KT əmtəə istehsalçılarının maliyyə durumunu daha da çətinləşdirir. Oliqapol təsirlərin artması hesabına aqrar əmtəə istehsalçılarının üstünlük səviyyəsində fəaliyyət göstərməsi üçün gərəkən məbləğlər səviyyəsində məhsul gerçəkləşdirilməsinə mane olur. KT mallarının reallaşdırılmasında əsas gəliri emal müəssisələri, ticarət və vasitəçi tərkiblər qazanırlar. Bununla yanaşı, əmtəə istehsalçıları maddi texniki vəsaitlərə qarşı yaranan ehtiyaclarını ödəmək üçün öz mallarını kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçısı üçün yanacaq, texnika hissələri satan şirkətlərə satmağa məcbur olurlar. Adətən KT əmtəə istehsalçıları xidmət tərkiblərinə, tədarük təşkilatlarına, maddi texniki vəsaitləri təmin edən təşkilatlara öz məhsullarını əmtəə kreditləri üsulu ilə verir və gələcək dövrlərdə onlara lazım olan ehtiyat hissələrini, texnikanı alırlar.

Tədqiq edilən problemin həlli ilə əlaqədar vurğulamaq istərdim ki, bazar iqtisadiyyatı quruluşunda ancaq azad ticarət prinsiplərinə əsaslanmaq, dövlət tənzimlənməsini diqqətə almamaq sahələrarası disproporsiyaların yaranmasına, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə emal sənayesi məhsulları arasında qiymət disparitetinin güclənməsinə yol açır ki, bu da təsərrüfatlarda rentabellik səviyyəsinin geriləməsilə nəticələnir. Vurğulamaq lazımdır ki, aqrar sektorda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin qeyri-rentabelli fəaliyyəti son nəticədə kənd yerlərində məskunlaşan əhalinin bölgəni tərk edərək şəhərlərə axınını şərtləndirir. Bu nöqteyi-nəzərdən aqrar sektorda yaranan böhranın vaxtında qarşısının alınması üçün dövlət sahəyə müdaxilə edərək qiymət disparitetinin yox

edilməsinə və gəlirlik səviyyəsinin artmasına yönəlik qətiyyətli tədbirlər sistemi hazırlayaraq həyata keçirilməsinə nail olmalıdır (Aliyev İ.H., 2016: s.284).

3.2.Aqrar iqtisadiyyatın inkişafı məqsədi ilə dövlətin qiymətləri tənzimləməsi istiqamətləri

Tədqiqatlardan məlum olur ki, modern bazar təsərrüfatçılıq sistemində xalq təsərrüfatının sektorlarının, həmçinin aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi əsasən iqtisadi vasitələr ilə həyata keçirilməli, inzibati vasitələrdən ən böyük kənara çıxmaya nail olunmalıdır. Aqrar iqtisadiyyatda dövlətin tənzimlənməsi üçün görülən tədbirləri bu prosesin ancaq cəld iqtisadi mexanizminə uyğun olaraq baş verdiyi zaman lazımi səmərə verə bilər.

Vurğuladığımız kimi, dövlətin tənzimləyici vasitələri milli iqtisadiyyatın az gəlirli, rəqabətə müqavimət imkanı zəif olan sektorlarında iqtisadi yüksəlişi həyata keçirmək üçün tətbiq olunur. Bu nöqtəyi-nəzərdən aqrar sektorun məbləğ tənzimləyiciləri hesabına stimullaşdırılması vacib strateji rola və əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə aqrar sektorda ərzaq kimi istifadə edilən KT mallarının və onlardan material kimi istifadə edilməklə qida məhsulları istehsal edən bir çox istehsalçılar ortaya çıxmışdır. Günümüzdə bu istehsalçılar ayrı-ayrı təşkilati-iqtisadi quruluşlu şirkətlər yaradaraq və ya fiziki şəxs olaraq çalışaraq məhsul istehsal edilməsi ilə məşğul olurlar. Onlar istehsal olunacaq aqrar məhsulların müəyyən edilməsində, istehsal olunacaq məhsullara qiymət qoyuluşunda, məhsulların bölüşdürülməsi və satış kanallarının seçilməsində və satışın stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsində tamamilə azaddırlar. İstehsal-satış fəaliyyətini müstəqil şəkildə həyata keçirən müəssisə və təsərrüfatların ortaya çıxması bütövlükdə aqrar sahənin tərəqqisinə öz effektiv təsirini etmiş və bu istiqamətdə KT-nın ÜM-u ilə bağlı çoxalmışdır (Cəfərov A.M., 2016b: s.181). Keçən illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarna dövlət tərəfindən müəyyən dəstək sistemi yaradılmış, bu sistemin

təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülmüşdür.

Aqrar sektorda qiymət miqdar tənzimləyicilərinin tətbiq edilməsinin strateji olaraq faydası əvvəlcə bu sektorun dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasındakı rolu, o cümlədən ölkə əhalisinin istehlakında 1-ci dərəcəli təlabata sahib olması və cəmiyyət arasında sosial sabitliyin qarantı rolunu oynaması ilə əsaslandırılır.

AR iqtisadiyyatının diversifikasiya üçün hazırlaşdırdığı mütəxəssislər qrupunun uzun müddətdir üstündə çalışdığı, milli iqtisadiyyat və 11 fərqli sektor ilə əlaqəli “Strateji yol xəritəsi” prezident Əliyev tərəfindən 2016-cı il dekabr ayının 6-da təsdiq edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı, ölkə iqtisadiyyatının neftdən sonra ikinci faydalı sektorudur. Ümumi işçi qüvvəsinin 40 %-i kənd təsərrüfatı sahəsində çalışır. Sahibkarların dövlət büdcəsi vəsaitləri ilə güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsi siyasətində KT maullarının emal olunması sənayesi vacib sektor kimi təyin olunmuş, seçilən güzəştli kreditlərin 59-64 %-i bu sektorlara aid olmuşdur. KT malları istehsalçılara tətbiq olunan vergi güzəştləri də istehsalçıların sərf etdiyi vəsaitlərin tədricən azaldılması və yerli məhsulların dəyərlərinin istehlakçılar üçün səmərəli olması üçün vacibdir.

Müasir dövrdə KT-na dövlət yardımı tədbirlərinin bu sektorun tərəqqi məqsədləri baxımından ünvanlılığının daha da çoxaldılması və tətbiqi vasitələrinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar islahatlar həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, tətbiq olunan vergi güzəştləri siyasətinə Kt mallarının istehsalçıları ilə emal şirkətləri və ticarət şəbəkələrinin əlaqələrinin tərəqqi etməsi üçün kontekstində baxmağa məcburiyyət yaranmışdır. Hazırki ehtiyacları konkret qiymətləndirməklə, uyğun dəstək tədbirlərinin ölçüsünün və çevrəsinin böyüdülməsi istiqamətlərinin təyin olunması da əsas vəzifələrdən sayılır.

Cədvəl 17: Kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirləri

Ümumi sahə üzrə dövlət dəstəyi tədbirlər	Bitkiçilik sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri	Heyvandarlıq sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirlər
<ul style="list-style-type: none"> • Kənd təsərrüfatı vergilərdən azaddır; • istehsalçılara büdcədən güzəştli kreditlər verilir; • kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesi üzrə idxal olunan bir çox istehsal mexanizmlərinə gömrük güzəştləri tətbiq edilir; • “Aqrolizing” ASC tərəfindən satılan kənd təsərrüfatı maşın, texnika və avadanlıqlarının qiymətinin 40 faizi büdcədən verilir və onlar lizinq yolu ilə satılır; • kənd təsərrüfatı əmlakının və müəyyən edilmiş sığorta hadisələrinin sığortalanması üzrə hesablanmış sığorta haqqının 50 %-i dövlət tərəfindən ödənilir. 	<p>Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün gərəkli yanacaq və motor yağlarının dəyərinin 50 faizinin dövlət tərəfindən verilməsinin təmin olunması üçün əkin sahələrinin hər hektarına görə 50 manat subsidiya verilir;</p> <ul style="list-style-type: none"> • emal şirkətlərinə satılan pambığın hər kiloqramı üçün 0,1 manat, quru tütünün hər kiloqramı üçün 0,1 manat, yaş tütünün isə hər 10 kiloqramı üçün 0,05 manat subsidiya ödənilir; • kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olanlara hər 1000 m³ suvarma suyunun qiyməti 0,5 manat təyin olunmuşdur; • “Aqrolizing” ASC tərəfindən satılan modern suvarma avadanlıqlarının dəyərinin 40 %-i büdcədən ödənilir; • gübrələrin, pestisidlərin və sənaye üsulu ilə istehsal edilmiş biohumusun dəyərinin 70 faizi dövlət büdcəsindən ödənilir; • toxum və ting istehsalına və satışına görə subsidiya verilir; • kənd təsərrüfatı bitkilərinin karantin tətbiq edilən və xüsusi təhlükəli zərərvericilərinə qarşı mübarizə tədbirləri dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir 	<p>“Aqrolizing” ASC tərəfindən ixrac olunan cins malların qiymətinin 50 %-i büdcədən verilir və lizinq yolu ilə satılır;</p> <ul style="list-style-type: none"> • süni mayalanma yolu ilə alınan hər baş buzova görə 100 manat subsidiya verilir; • süni mayalandırma xidməti üzrə infrastruktur dövlət tərəfindən təmin olunur; • bütün növ kənd təsərrüfatı heyvanları və quşları arasında heyvanların xüsusi təhlükəli yoluxucu xəstəliklərinə (qarşı aparılan müalicə-profilaktika və diaqnostika tədbirləri dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

Mənbə: 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş AR-da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına aid Strateji Yol Xəritəsi s.37

SKMF-nun əsasnaməsi 2002-ci il 27 avqustda ölkə prezidentinin müvafiq fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Ölkə daxilində sahibkarlığın tərəqqisi onlara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi mexanizmi ilə sürətləndirilir. Ölkəmizin aqrar

sənaye sistemində "AR bölgələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisi Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) " tələbləri əsasında həyata keçirilir.

Dövlət başçısı İ.Əliyev prezident olduğu ilk günlərdən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatının yaşayış qabiliyyətinin daha da artması, modern keyfiyyətə yeni səviyyəsinə keçid üçün lazım olan genişmiqyaslı infrastruktur layihələri ilə əlaqəli təşəbbüslər irəli sürdü. Bu səbəbdən də son dövrlərdə bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında və xalq təsərrüfatının bütün sahələrində, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda artım davam etmişdir. 2018-ci ildə qeyri-neft sektorunda artım 2017-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 10 %, kənd təsərrüfatında - 5,8 % olmuşdur. 2018-ci ildə əhalinin gəlirləri 2017-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə, 20 % çoxalaraq, 36,6 milyard manat olmuşdur, adambaşına gəlirlərin miqdarı ildə 3400 manat olmuş, yoxsulluq səviyyəsi azalaraq 9,1 %-dən 7,6 %-ə düşmüşdür. 2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 20 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur.

Sadalanan Dövlət Proqramının əsas prioriteti ölkənin bütün aqrar kompleksinin inkişafını təmin etməkdir. Bunun üçün əvvəlcə taxıl əkilən sahələri genişləndirərək 900 min hektara, hektarın məhsuldarlığını artıraraq 32 sentnerə, süd və süd məhsulları istehsalını 2,4 milyon tona, yumurta istehsalını 1,2 milyard ədədə, ət istehsalını 350 min tona, quş əti istehsalını 70 min tona, kartof istehsalını 1,13 milyon tona, bostan və tərəvəz məhsulları istehsalını 1,72 milyon tona, çay istehsalını 3 min tona, meyvə istehsalını 800 min tona, qarışıq yem istehsalını 2 milyon tona çatdırmaq nəzərdə tutulur. Yağlı bitkilər üçün əkin sahələri genişləndirilərək 35 min hektara, şəkər çuğunduru sahəsi 20 min hektara, yem bitkiləri sahəsi 500 min hektara çatdırılması planlaşdırılır. Elə bu səbəbdən də institutun elmi- tematik planına aqrar sektorda bazar münasibətlərinin inkişafına aid bəzi əlavələr olunmuşdur. Bunlar iqtisadiyyatın aqrar sahəsində dövlətin xüsusi siyasəti, aqrar islahatın və islatın nəticələrinin təhlil edilməsi, aqrar-sənaye malları istehsalına dövlət yardım üsulları, aqrar malların və KT üçün resursların məbləğ dispariteti üzrə tədbirlər, təsərrüfatçılıq obyektlərinin maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı, aqrar-sənaye məhsulları istehsalının uyğun və

kompensasiya edilmiş tərəqqi sxemlərinin hazırlamasına, onun iqtisadi mexanizminin inkişaf etdirilməsinə, istehsal imkanlarından geniş istifadə olunmasına və başqa hədəflərə istiqamətləndirilmiş tədqiqatlar həyata keçirilmişdir.

Bu məsələlərə dair araşdırmaların edilməsinə hərtərəfli yanaşma üst qurumların marağını cəlb etmişdir. Misal üçün, dövlət və regional proqramlar tərtib edilərkən ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına və quşçuluğun sənaye əsasında tərəqqisinə dair təkliflərimiz reallaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, institut ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi tərəqqisinin mühüm prinsiplərinin tərtib edilməsinə, aqrar islahatların təşkilatı-iqtisadi mexanizmini təkmilləşdirir.

Aqrar sektorda məbləğ paritetliyini qaydaya salan normativ protokollar qəbul olunmuşdur. Bu cür qanunlardan biri də “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi mövzusunda” nizamnamədir. Nizamnamədə KT-da sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə baxımından dövlət dəstəklərinin əsas istiqamətləri göstərilmişdir.

Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin vacibliyini əsaslandıran arqumentləri bu cür sinifləndirmək mümkündür:

- aqrara sektorun endogen və ekzogen rəqabətin səmərəsiz şəkildə təzahürlərinə reaksiya vermək iqtidarında olmaması;
- KT malları istehsalının təbii-iqlim şəraitindən asılılığı və aqrar sektorun inkişafında risk amilinin kifayət qədər güclü təsirə sahib olması;
- KT-da dövriyyə tempinin aşağı olması, əldə edilən gəlirlərin səviyyəsinin iqtisadisadiyyatın başqa istiqamətləri ilə müqayisədə az olması;
- aqrar sektorda azad bazar əlaqələrinin ikinci dəfə istehsalını həyata keçirmək iqtidarında olmaması;

Aqrar sektorda qiymət miqdar tənzimləyicilərinin tətbiq edilməsinin strateji olaraq faydası əvvəlcə bu sektorun dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasındakı rolu, o cümlədən ölkə əhalisinin istehlakında 1-ci dərəcəli təlabata sahib olması və cəmiyyət arasında sosial sabitliyin qarantı rolunu oynaması ilə əsaslandırılır.

Aqrar sektorda dövlətin qiymət siyasətinin əsas prinsipi qiymət səviyyəsində də tarazlığın himayə olunmasıdır. Balanslaşdırılmamış qiymət mexanizmi iqtisadiyyatda dağıdıcı nəticələrə yol açabilir. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlətin aqrar siyasətin maliyyələşdirilməsinə xərcləyəcəyi vəsaitin böyük qismi qiymətlərin tənzimlənməsinə yönəldilməlidir.

KT məhsullarının məbləğləri müstəqil olduqdan sonra, istehsalın tərkibində pozitiv dəyişikliklər olmuş və bunun nəticəsi kimi, heyvandarlıq sektorunun məhsulları KT-nın ÜM-da daha böyük paya sahibdir. Ancaq, ticarətin və məbləğlərin liberallaşdırılması bir sıra məhsullar üzrə emalın və satışın tutumunun çoxalması ilə müşayiət edilsə də bəzi istehsal sektorlarında, əsasən strateji əhəmiyyətli sahələrdən hesab edilən tütünçülükdə, üzümçülükdə, pambıqçılıqda böhrana qarşı meyillilik artmışdır. KT-nın əhəmiyyətli sahələrində böhranın daha da dərinləşməsinin əsas səbəblərindən biri həmin sahələrdə istehsalın və satışın tənzimlənməməsi ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Əslində tütün, pambıq, üzüm faydalı məhsul kimi açıqlansa da həmin məhsulların istehsal olunmasına yetərincə diqqət və qayğı göstərilməmiş, onların ikinci dəfə istehsal edilməsinə təkan verən təminatlı məbləğlər müəyyən edilməmişdir. Oudur ki, bu məhsullar dövlətə dönərli valyuta gətirən məhsullardır. Bu səbəbdən də tütünün, pambığın və üzümün dövlət idarələri tərəfindən aşağı qiymət səviyyələri müəyyən edilməli və qanuni yolla təsbit edilməli idi.

İqtisadiyyatın aqrar sənaye sektorunda ölkənin qiymət siyasəti aşağı və yuxarı qiymətlərin tətbiq edilməsi ilə yürüdüldür. Faydalı məhsul sayılan tütünün, pambığın məbləğlərinin optimal səviyyəyə gətirilməsi vacibliyi bu məhsulların satış mərkəzlərinin mükəmməl rəqabətli olmamasından qaynaqlanır. Bu cür bazar rəqabətində məbləğlərin müəyyən edilməsində inhisarçı mövqedə olan tərəfin, istehsal müəssisələrinin göstərdikləri fəaliyyətin dayandırılması üçün emal tərkiblərinin yaradılması vacibdir. Qiymət qoymanın dövlət tənzimlənməsinin vəzifələrinə əvvəlcə inflyasiyanın maksimum səviyyəsinə mane olunması, daha sonra KT əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin əldə edilməsinə şamil olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi aqrar sektorda KT məhsullarının məbləğlərinin qaydaya salınmasında əsas hədəf dövlətin iqtisadi maraqlarının ödənilməsindən və ölkədaxili aqrar-ərzaq kompleksinin dövlətlərarası satış mərkəzi konyukturundan asılılığını aradan qaldırılmasından ibarətdir. Aqrar sektorda qiymət siyasətinin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar şamil edilir;

- dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi;
- KT ilə sənaye arasında elmi baxımdan əsaslandırılmış ekvivalent münasibətlərin qurulması;
- aqrar sektorda geniş istehsalın təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən KT istehsalçılarının gəlirlərinin himayə olunması;
- ETT-nin uğurlarının aqrar istehsala tətbiq edilməsi və KT məhsulları istehsalının iqtisadi əlverişliliyinin artması üçün uyğun şəraitin yaradılması.

Aqrar sektor məhsullarına olan tələbin qeyri- elastikliyinə uyğun olaraq, qapalı bazar şəraitində təklifin artması qiymətlərin qeyri-mütənasib aşağı düşməsinə və gəlir səviyyəsinin aşağı düşməsinə nədən ola bilər. Bunun əksinə, təklifin məhdudlaşdırılması siyasəti istehsalçıların gəlirlərinin yüksəldilməsinə kömək ola bilər.

KT məhsulu istehsal edənlərin dövlətdən dəstək görməsi məbləğ paritetliyinin sabit qalmasına imkan verir. Belə iqtisadi siyasət KT-da tərəqqinin infrastrukturunu əhatə edir. Müasir dövrdə KT-da xırda sahibkarlığa maliyyə dəstəklərinin göstərilməsi və bu proqramların tətbiqi həyata keçirilir.

KT məhsul istehsalçılarına maliyyə dəstəkləri üzrə məqsədli proqramların tətbiq edilməsi kontekstində onlara zəif faiz dərəcələri ilə kreditlər verilir. Aqrar məhsul istehsalçıları üçün müəyyən edilən subsidiyalar istehsalçıların məhsullarının məbləğini azaltmağa səbəb olur. Nəticədə bu da qiymət paritetliyinin sabit qalmasına zəmin yaradır. Aqrar sektorda lizinqin təşkil edilməsi də mühüm məsələlərdən biri hesab edilir.

Aqrar sektorda dövlətin qiymət siyasətinin əsas prinsipi qiymət səviyyəsində də tarazlığın himayə olunmasıdır. Balanslaşdırılmamış qiymət mexanizmi iqtisadiyyatda dağıdıcı nəticələrə yol açmağa bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən dövlətin aqrar

siyasətin maliyyələşdirilməsinə xərcləyəcəyi vəsaitin böyük qismi qiymətlərin tənzimlənməsinə yönəldilməlidir.

Aqrar sektorda həyata keçirilən qiymət siyasəti hesabına tənzimlənmə təbirləri bazar strukturunda edilən dəyişikliklərlə bağlı təklifin və tələbin səviyyəsinin eyniləşdirilməsi uyğun olaraq qiymətlərin stabilləşdirilməsini, aqrar sektorda ikinci dəfə istehsalı həyata keçirməyə şərait yaradan məbləğ səviyyələrinin qorunmasını, istehsalın tutumunun və tərkibinin qiymət sistemi vasitəsilə yaxşılaşdırılmasını planlaşdırır. Aqrar sektoru məhsullarının məbləğlərinin səviyyəsinə dövlət himayəsi KT məhsulu istehsal edənlərin gəlirlərinin çoxalmasının mühüm vasitələrindən biri hesab edilir. Təcrübədə qiymətlərin himayə olunması üçün onun səviyyəsi maliyyə dəstəyi göstərilməsi 2 istiqamətdə həyata keçirilir:

- istehsal olunmuş məhsul vahidinə görə fermerə maliyyə resursunun ödənilməsi;

- məhsulun müəyyən qiymətləri arasındakı balansın ödənilməsi.

Aqrar sektor məhsullarına olan tələbin elastik olmamasına əsasən, qapalı bazarda təklifin artırılması məbləğlərin qeyri - mütənasib azalmasına və gəlir səviyyəsinin aşağı düşməsinə yol açma bilər. Bunun tam əksinə, təklifin məhdudlaşdırılması siyasəti istehsalçıların gəlirlərinin yüksəldilməsinə kömək ola bilər. Daxili bazarın qapalı olması şərtləri aşağıdakılardır:

- daxili istehsal üçün sərf edilən vəsaitlərin dövlətlərarası səviyyədə az olması;

- qiymətlərin subsidiyalaşdırılması hesabına beynəlxalq bazarda dövlətin iri ixracatçı olması;

- subsidiyalaşdırılacaq məhsulların tutumunu dövlətin təyin etməsi.

Daxili istehsalın tutumu çox olarsa məhsul vahidinə göstəriləcək maliyyə dəstəyi tədricən azaldılmalıdır. Həyata keçirilən bu siyasət təminatlı məbləğlərin sabit qalması üçün dövlətin büdcəsindən izafi yardım xərclərinə mane olunmasına xidmət göstərir. Yardım ödənişi təyin edilmiş məhsulun tutumu əsasən daxili istehlakın tutumu ilə məhdudlaşdırılır.

Daxili təklifin səviyyəsinin məhdudlaşdırılması tədbirləri müəyyən məhsulun idxalına təkən verilməsi, istehsalın həddinin təyin edilməsi, kənd təsərrüfatı üçün faydalı ərazilərin əkin dövriyyəsindən uzaqlaşdırılması hesabına görülür. Kvotalaşdırma səlahiyyətli dövlət idarəsi tərəfindən bütün istehsalçılar üçün ən çox məhsul istehsalının təyin olunması ilə şərtlənir. Çoxsaylı istehsalçıların müxtəlif kanallarla məhsullarını satdıqları və kvota sistemindən istifadənin mümkünsüzlüyü zamanı əkin sahəsinin məhdudlaşdırılması metodu tətbiq olunur.

Ölkəmizin üstünlüklərinə əsasən elmi olaraq əsaslandırılmış qiymət siyasətinin tətbiq edilməsi aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqaməti olmaqla KT istehsalçılarının əldə edilən gəlirlərinin çoxalmasında və onlara stimul verilməsində ciddi addımlardan biri kimi qəbul olunmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından qiymət mexanizmi ərzaq bazarında tələb və təklifin balanslaşdırılması funksiyasını da yerinə yetirir. Bu funksiya da onunla səciyyələnir ki, qiymətlər hesabına istehlak, istehsal, tələb və təklif arasındakı əlaqə həyata keçirilir. Aqrar sahənin davamlı

inkişafı tələb və təklif arasında uyğunsuzluqların aradan qaldırılması, qiymətlərin yüksəldilməsi vasitəsilə və ya eyni vaxtda hər iki üsulun tətbiqi ilə əldə olunur. Qiymətin bütün funksiyaları qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və bir-birinə qarşılıqlı formada təsir göstərirlər.

- Aqrar sahənin mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsində qiymət mexanizminin rolu ilk növbədə qiymətin əmələgəlməsi prinsipləri ilə səciyyələnir. Qiymətin əmələgəlməsi prinsipləri dedikdə bütün qiymətlər sistemi üçün xarakterik olan və onun əsasında duran, daimi fəaliyyət göstərən əsas müddəalar başa düşülür. Qiymətin əmələgəlməsinin vacib

prinsiplərinə aşağıdakılara şamil etmək olar:

- qiymətlərin elmi cəhətdən əsaslandırılması;

- qiymətin məqsədyönlüyü;

- qiymətin əmələgəlməsi prosesinin fasiləsizliyi;

-qiymətin əmələgəlmə prosesinin vahidliyi və qiymət intizamına tiayət olunmasına nəzarət.

1-ci prinsip - qiymət əmələ gəlməsində bazar iqtisadiyyatı qanunlarının və hər şeydən əvvəl isə dəyər qanununun» tələb və təklif qanununun dərk edilməsi və uçotu zərurətindən ibarətdir.

2-ci prinsip - məqsəd ondan ibarətdir ki» həllində qiymətlərdən istifadə edilməli olan əsas və digər iqtisadi-sosial problemləri dəqiq müəyyən etmək zəruridir.

3-cü prinsip - dinamikliyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu onunla ifadə olunur ki, məhsul xammaldan hazır məhsula kimi öz hərəkəti zamanı bir neçə mərhələdən

keçirilir.

Bu hərəkətlərin hər bir mərhələsi üçün xüsusi qiymət nəzərdə tutulur.

4-cü prinsip - ondan ibarətdir ki» qiymətləri təyin edən və tənzimləyən dövlət idarələri onları yoxlamağa borcludurlar. Belə nəzarət ilk növbədə qiymətin dövlət tənzimlənməsi ilə həyata keçirilən məhsula, həmçinin sərbəst qiymətlər müəyyən edilən əmtəələrə tətbiq edilir. Burada nəzarət dövlət qanunları vasitəsilə həyata keçirilir.

- Qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi» onun aqrar sahənin davamlı inkişafına uyğunlaşdırılması istər istehsalçıların, istər istehlakçıların» istərsə də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından mühüm rola malikdir» Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar aqrar sahədə qiymətlərin səviyyəsi liberallaşdırılmışdır. Lakin bununla belə, yeni təsərrüfat strukturlarının formalaşdırılması və onların bazarın qayda-qanunlarına uyğun əlverişli fəaliyyətinin yaradılması üçün dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədmüvafiq hesab edilir:

-kəndli təsərrüfatına investisiya edilməsi üçün büdcədən subsidiyalar verilməsinə dair uzunmüddətli dövlət proqramları hazırlayıb həyata keçirmək;

- xalq təsərrüfatının digər sahələrinin təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərində dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ölçüdə məqsədli ayrılmalardan aqrar sahəyə yardım üçün büdcədən kənar fondun yaradılması və həmin fond hesabına kəndli təsərrüfatlarına maliyyə yardımı göstərmək;

-kəndli təsərrüfatlarının və onların birliklərinin yaradılması və onların İlk 3 ildə bütün vergilərdən azad edilməsi;

- Bazar münasibətləri şəraitində aqrar sahənin davamlı inkişafının qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsində dövlətin istifadə etdiyi iqtisadi tənzimləmə vasitələri içərisində əsas yerlərdən birini də sığorta sistemi tutur. Belə ki, dövlət sığorta sistemi vasitəsilə sığorta olunan müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının fəaliyyətini stimullaşdırmaqla, onların maraqlarını nəzərə alaraq sığorta münasibətləri qurmaqla, ən ümdəsi cəmiyyətin tələbatına xidmət etməklə aqrar bazarın fəaliyyətinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu məqsədlə dövlət və özəl sığorta şirkətləri*

nin fəaliyyətindən qarşılıqlı sürətdə istifadə edilir. Lakin bəzən sığorta münasibətlərini lazımı səviyyədə təşkil etmək mümkün olmur. Bu həm sığorta bazarında sığorta təşkilatlarının sığorta fəaliyyəti üçün zəruri olan mühitin yaradılması, həm də sığorta olunan müəssisələrin tədiyyə qabiliyyətinin aşağı olması nəticəsində baş verir. Belə amillər isə sığortanın istehsalın sabitliyinin təminatçısı funksiyasını məhdudlaşdırır və digər iqtisadi tənzimləmə vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiqinin zəruriliyini göstərir. Əslində respublikada kredit sisteminin üçüncü səviyyəsini təşkil edən sığorta təşkilatlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qiymət qoyularkən məhsulun maya dəyərində təsir edən amillərin düzgün nəzərə alınmaması, əməyin stimullaşdırılmasının istehsalın son nəticəsindən asılı oluması istehsalın tənzimlənməsinə mənfi təsir göstərir. Halbuki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulların qiyməti təkliflə tələbdən asılı olaraq formalaşmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitinə keçid obyektiv olaraq qiymətlərin tərəddüdünü tələb edir. Bu obyektiv zərurət ondan irəli gəlir ki, qiymətin əsasını təşkil edən məhsul vahidinin maya dəyəri dəyişir. Bunun başlıca səbəbi bir tərəfdən məhsul istehsalı prosesində sərf edilən maddi-texniki resursların qiymətlərinin bahalaşması, digər tərəfdən məhsul istehsalçılarının maddi-marağını təmin etmək üçün onların stimullaşdırılması tədbirləri ilə əlaqədardır. Nəticədə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərində artım sürəti müvafiq növ məhsulun satınalma qiymətlərinin artım sürətini qabaqlayır. Beləliklə də, istehsalçıların məhsul satışından əldə etdikləri pul gəlirləri istehsal məsariflərini ödəmir. Maddi-maraq prinsipi pozulur. Yanacaq və enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin artırılması nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərində yüksəldilməsi müşahidə olunur, satınalma qiymətlərinin artırılması obyektiv bir zərurətə çevirir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı istehsalında struktur dəyişiklikləri apanaraq onun ilk növbədə daxili tələbatə yönəldilməsinə idxalı əvəz edən məhsulların sürətli inkişafı təmin edilməlidir. Əhalinin tələbatının müəyyən hissəsi idxal malları hesabına ödənilir. Xaricdən gətirilən yeyinti

məhsullarının yerli istehsal hesabına təmin edilməsi aqrar bölmənin texniki-iqtisadi problemlərin həlli üçün böyük məbləğdə valyuta vəsaitinə qənaət edilməsinə səbəb olardı. Bu məqsədlə dövlət malik olduğu tənzimləyici və təşviqedic tədbirlər sistemindən istifadə etməlidir. Məhz bu baxımdan taxılçılıq, quşçuluq və digər mühüm sahələrin üstün və davamlı inkişafı üçün geniş zəmin yaranır.

- Dövlətin tənzimləyici və təşviqedic tədbirləri həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan sənaye sahələrinin sürətli inkişafına yönəldilməlidir. Emal sənayesinin inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin qida məhsullarına olan ehtiyacının yerli istehsal sayəsində ödənilməsinə, daxili bazarın qorunmasına və ixracatın artırılmasına imkan yarada bilər.

- Aqrar sahənin ixracyönlü sahələrini inkişaf etdirmək üçün dövlətin iqtisadi tənzimləmə mexanizminin səmərəliliyini yüksəltmək vacibdir. Bu kənd təsərrüfatının özü və sənaye məhsullarının idxalı üçün zəruri valyuta ehtiyatının əldə edilməsinə imkan verərdi. Yüksək rentabelli kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə pambıq, tütün, üzüm və digər perspektivli məhsulların istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara dövlət tərəfindən kreditlərin verilməsinə diqqət artırılmalıdır. Topdansatış anbarlarına və soyuduculara, tədarük bazalarına ehtiyac vardır.

- Qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması və satış qiymətlərinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı istər xarici ölkələrdə və istərsə də yerli iqtisadçılar tərəfindən aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrindən istifadə olunmalıdır.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, bazar əlaqələri mühitində məhsulların qiymətlərinə bəzi faktorlar təsir göstərir. Bu faktorlar içərisində aqrar bazanın özünü tən dinlənməsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyan məqamlardandır. Məhsulların qiymətlərinin azalması ilə əlaqədar potensial resursların müəyyənləşdirilməsində istehsal amillərinin optima ilə təmin edilməsi imkanları da əsas götürülməlidir. Sözsüz ki, istehsal faktorlarının optimallaşdırılması istehsalın iqtisadi əlverişliliyinin artmasına və qiymət əmələgəlmə prosesinin idarə edilməsinə xüsusi şərait yarada bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Axundov Ş.Ə. (2011), Marketingin əsasları. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı, 572 s
2. Aliyev İ. H. (2015) Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı, 380 s
3. Aliyev İ. H. (2016) Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı, 380 s.
4. Allahverdiyev H. B., Qafarov K. S., Əhmədov Ə.M. (2002) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 447 s
5. Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti. Azərbaycanın Milli İndikativ Proqramı. 2011-2013.
6. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının nisbi üstünlüklərinin realizasiyası. Dünya bankının hesabatı,2016
7. Cəfərov A.M. “Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı marketingin səmərəli idarə olunmasından asılıdır”, İqtisadiyat və həyat jurnalı, aylıq nəşr, 2016, № 1012.
8. Cəfərov A.M. “Aqrar sektorda marketingin təşəkkülü və inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri”, İqtisadiyat və həyat jurnalı, aylıq nəşr, 2016, № 4-6.
9. Əhmədov İ.B. (2014) Aqrar-sənaye kompleksinin idarə edilməsi. Bakı: Maarif, 399 s.
10. Qarayev İ.Ş., Ağabəyov Ş.A., Əliyev Ə. R., Bayramov Q. S., Sadıqov B. C., Kərimova T. İ., Quliyev İ. Q. (2015) Qiymətin əmələgəlməsi Bakı, 756. S.
11. Salahov S.V. (2012) Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri, Bakı.

Xarici dildə

1. Devlet Planlama Tekilat Dokuzuncu Be Yıllık Kalkınma Planı□, Ankara, 2016.
  2. Gözler, K. (2017) Tarımsal sanayi kompleks işletmelerinin etkinliğini ve sürdürülebilirliğini arttırmanın ana talimatları Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
  3. Kaplan, G. (2013). Yeni Yasal Düzenlemelere Göre Kamulaştırmasız El Koyma Sebebiyle Doğan Tazminat Hakkının Tabi Olduğu Usul ve Esaslar. Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Nisan 2013(99), 135-161.
  4. Yıldırım, R. (2015). İdarenin Malvarlığı. Editör: M. Avcı, İdare Hukukuna Giriş, (pp. 57-78), Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2466/ Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1437.
-
1. Byeongyong, P. C. and M. A. Weiss (2005). An Empirical Investigation of Market Structure, Efficiency, and Performance in Property-Liability Insurance. Journal of Risk and Insurance, 72(4): 635-73.
  2. Clodius, R.L. and W.F. Mueller (2011). Market Structure Analysis as an Orientation of Research in Agricultural Economics. Journal of Farm Economics, 43(3): 615-653
  3. Domar, E. D. (2016). Capital Expansion, Rate of Growth and Employment. Econometrica, 14(2), 157-178.
  4. Romastad, E. (2018). The Informational Role of Prices. European Review of Agricultural Economics, 35 (3): 263-280.
  5. Simon, H. and C. Bonini (2014). The Size Distribution of Business Firms. American Economic Review, 48: 607–17.

1. Александров А. “Управление агропромышленным производством нуждается в совершенствовании правовой основы” Экономист, 2011. № 3. - С. 83-89.

2. Синько Н.К. “Ситуация в агропромышленном комплексе” Российский экономический журнал. 1995. № 11. - С. 47.

3. Ставропольский край в цифрах: Статистический сборник/территориальный орган федеральной службы государственной статистики по Ставропольскому краю 2005г. -209 с.

İnternet resurslari

1. <https://azgranata.az/>
2. <https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/17/017.php>
3. http://www.iqtisadiislahat.org/columns/kend_teserrufati_azerbaycan_iqtisadi_yyatinin_strateji_sektoru_kimi-14
4. https://azertag.az/xeber/Ceyranchol_MMC_de_200_hektar_sahede_yazliq_t_axil_ekilib-1046227
5. <http://www.fao.org/3/i8318az/I8318AZ.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri üzərində dövlət nəzarətin İspan modeli	25
Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının maya dəyəri	28
Cədvəl 3: Kənd təsərrüfatı əmtəəlik məhsullarının 1 s.nin satış qiymətləri	30
Cədvəl 4: Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətləri səviyyəsinin dəyişmə meyli (1 sentner/manat).....	31
Cədvəl 5: Kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş ümumi məhsulunun göstəriciləri, faktiki qiymətlərlə, mln. Manat	34
Cədvəl 6: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu, faktiki qiymətlərlə, yekuna görə faizlə	35
Cədvəl 7: Ərzaq kimi istifadə olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, göstəriciləri min tonla	36
Cədvəl 8: Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında mal-aqranın baş sayının və məhsuldarlığının dəyişmə meyli	37
Cədvəl 9: Qida məhsullarının istehsalının göstəriciləri	38
Cədvəl 10: Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və qida məhsulları istehsalının fiziki həcm indekslərinin dəyişmə meyli, əvvəlki ilə nisbətən %-lə	39
Cədvəl 11: İdxal məhsulları və onların ABŞ dolları ilə həcmi, min dollarla	41
Cədvəl 12: Məhsullar üzrə ixrac bölgüsü, faiz	42
Cədvəl 13: Azərbaycanın ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, idxal edən ölkələr	43
Cədvəl 14: İdxal məhsulları və onların ABŞ dolları ilə həcmi, min dollarla (cəm milyard dollarla)	44
Cədvəl 15: Mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymətlərinin dinamikası	45
Cədvəl 16: İxrac olunan mühüm növ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının orta qiymət göstəriciləri	46
Cədvəl 17: Kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirləri	59

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Kənd təsərrüfatında qiymətin formaları	16
Şəkil 2: Aİ-da qiymətlərin əmələgəlmə və formalaşma mexanizmində qiymət növləri	22